

## ДИСКУСІЇ

### Круглий стіл “Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи”

*Круглий стіл, організований відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ, проходив в Інституті соціології НАН України 3 грудня 2019 року і був присвячений 95-літтю фундаторки відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України — Лідії Василівни Сохань. За довгі роки роботи вона виховала цілу плеяду соціальних психологів і соціологів. Серед них відомі сьогодні не тільки у професійному середовищі вчені: члени-кореспонденти НАН України Є.І. Головаха, М.О. Шульга, доктори наук О.Г. Злобіна, О.А. Донченко, І.О. Мартинюк, Н.І. Соболева, кандидати наук В.О. Тихонович, К.К. Грищенко, Р.А. Ануфрієва, І.Е. Бекешкіна і багато тих, з ким вона починала працювати ще в Інституті філософії Академії наук УРСР, де у 1980-х за її ініціативи і під її керівництвом розпочалося розроблення новаторської для тих часів проблематики — феномену життєтворчості.*

*Тематика цього круглого столу надає творчому спадку Л.В.Сохань і багатьом напрацюванням її школи актуального соціологічного звучання у дослідженнях агентів соціальних змін та особливостей взаємодії агентності зі структурою в Україні як суспільстві нестійкої інституціональності.*

#### **ВІКТОР СТЕПАНЕНКО (модератор),**

*доктор соціологічних наук, Ph.D. Манчестерського університету (Велика Британія), головний редактор журналу “Соціологія: ТММ”, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

#### **VIKTOR STEPANENKO (moderator),**

*Doctor of Sciences in Sociology, Ph.D. at Manchester University (UK), Editor-in-Chief of “Sociology: TMM”, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*sociologia-glavred@ukr.net*

*<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>*

#### **ОЛЕНА ЗЛОБІНА (модератор),**

*доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

---

*Цитування:* Круглий стіл “Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституціональності: особистості, ідеї, соціальні рухи” (2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 123–162.

**OLENA ZLOBINA (moderator),**

*Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*ezlobina@ukr.net*

*orcid.org/0000-0003-2593-788X*

**Блок 1. Соціальні зміни та запит на агентність**

**МИКОЛА ШУЛЬГА,**

*доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту соціології НАН України з наукової роботи, Київ*

**Зміст та форми соціальної життєтворчості особистості  
в умовах стійкого і нестійкого інституціонального детермінізму**

Лідія Василівна Сохань, 95-річчю якої присвячено цей круглий стіл, заклала підґрунтя нового напрямку в соціальній психології — психології життєтворчості. В Інституті філософії АН УРСР у 1980-ті роки працював доволі сильний у креативному плані колектив. Розроблялися цікаві фундаментальні наукові напрями. Серед них була й фундаментальна філософсько-методологічна тема діяльнісного підходу до вивчення світу. Її успішно розробляли В.П. Іванов, В.І. Шинкарук, В.Г. Табачковський, О.І. Яценко та інші співробітники інституту. Л.В. Сохань у рамках цього інститутського мейнстріму започаткувала й успішно очолила вивчення феномену життєтворчості.

Передусім хотілось би привернути увагу до одного явища, котре помітно уявилося в наших суспільних науках. На хвилі відмови від усього радянського відмовилися і від змістовних теоретичних напрацювань, у тому числі й у царині філософії та соціології. Скажімо, не дістав подальшого розроблення й поглиблення в соціології діяльнісний підхід, у тому варіанті, в якому його розробляли в Інституті філософії АН УРСР. В останні десятиліття заведено вважати, що у сфері дослідження суспільства безперечний теоретичний пріоритет мають праці західних учених. Не відкидаючи необхідності якомога повнішого опанування спадщини західної соціологічної думки, не можна не помічати перегинів у цьому. Нам видається, що ми значною мірою втратили здатність критичного сприйняття розробок своїх закордонних колеґ. У працях українських соціологів, і не тільки їх, присутні елементи апологетичного запозичення й неадекватної імплементації праць західних учених. Буває так, що якийсь західний дослідник, реалізуючи свої конкретні дослідницькі завдання, запровадив наукове поняття, яке пояснює

в його концепції певний зріз дійсності або виконує роль методолого-методичного інструменту. Нерідко наші дослідники, вводячи у своє дослідження це поняття, гіпостазують його, зводять у ранг загальносоціологічних, ба навіть загальнонаукових. А потім починають підводити під нього факти, шукати в чужій для нього реальності, що ж воно відображає.

Не хочу нікого образити, проте така некритичність та апологетизм, на мою думку, пов'язані з тим, що в соціологію у дев'яності роки минулого століття і в нульові — нинішнього влилося багато людей із інших наук. У них був слабкий багаж історико-філософських та історико-соціологічних знань. А оскільки в той час вітчизняні авторитети в цій сфері перестали бути монополістами соціологічного дискурсу, в центрі уваги опинилися праці зарубіжних соціологів, переклади яких стали доступними широкому колу дослідників.

До цієї ремарки ще додам кілька слів про тенденцію, що увиразнюється останніми роками. Вона пов'язана із припливом до соціології хоч поки не дуже численної, та все одно особливої когорти молодих кадрів. Вони доволі добре вивчили історію соціології, орієнтуються у працях сучасних зарубіжних соціологів, однак майже не знають праць своїх попередників-співвітчизників, котрі працювали кілька десятиліть тому. Теоретико-методологічний багаж вітчизняних учених залишається для молоді невідомим, а відтак, і незапитуваним.

У цьому зв'язку ще раз звернімо увагу на проблему наступності знань у суспільних науках, яка, втім, завжди була гострою. От і в останні десятиліття ми зіткнулися з нею в українській соціології. Вона постала як альтернатива двох типів розвитку наукового знання. Перший тип є головним і непорушним у природничих і технічних науках. Його можна назвати логічним типом наступності: концепція, теорія продовжує жити доти, доки не буде запропоновано теорію, що її розвине, збагатить новим знанням і визначить місце колишньої теорії в новій. Натомість другий тип приросту знань можна назвати розвитком, а точніше зміною знань за принципом доміно. Всі теоретичні поняття, що ними “гнали” раніше, скидаємо зі столу й розпочинаємо нову гру. На цьому побудовано чимало дисциплін, що вивчають суспільство.

Як відомо, доля концепції життєтворчості, розробленої Л.В. Сохань, склалася ліпше, ніж у інших наукових напрацювань. Її ідеї підхопили педагоги й успішно розвивають їх уже не одне десятиліття. Але потенціал теорії життєтворчості особистості куди потужніший і продуктивніший за той, що його вдалося реалізувати. Переважно його опановували у педагогіці. Але, на жаль, він мало застосовується в соціології.

Після цих загальних міркувань повернімося до теми нашого круглого столу, до проблематики використання категорії життєтворчості особистості в соціології. Важливо застосувати категорію життєтворчості для аналізу соціальної поведінки особистості в суспільствах зі стійким і в суспільствах з нестійким інституціональним детермінізмом. В інституціонально стійких суспільствах життєтворчість особистості розгортається в рамках сталих нормативних і ціннісних систем. Поле соціальної творчості особистості чітко окреслене моральними, культурними, правовими нормами. Де-

термінізм інститутів доволі жорсткий. Якщо казати стисло, то креативність соціальної поведінки особистості тут виявляється у винахідливості та прагненні перфекціоністського виконання норм. За цих умов особистісні інновації спрямовуються в суспільство переважно через удосконалення стандартів інституціональних норм.

За умов нестійких соціальних інститутів поле соціальної творчості розширюється. Межі норм стають розмитими. У цих соціальних умовах особистості майже неможливо виробити довгострокову життєву стратегію. Вона змушена виробляти обмежені ситуацією, незрідка мінливою, щораз нові плани соціальної поведінки. Людині доводиться докладати багато зусиль, щоб розв'язати кожну соціальну ситуацію, що постає раз у раз як нова, — розв'язати якщо не успішно, то принаймні з користю чи бодай без відчутної шкоди для себе. Особистість нераціонально і неефективно витрачає свій життєвий ресурс (соціальний, освітній, культурний капітали). Соціальна творчість особистості зосереджується на розвитку свого вміння бути готовою до непередбачених і часто мінливих ситуацій. У неї виробляється надмірна недовірливість, підозрілість, а іноді й агресивність.

Певен, що, розгортаючи аналіз суспільства через поняття агента й агентності, варто доповнити цей аналіз категорією життєтворчості. Якщо аналіз здійснюється тільки через агентність і агентів, то у нас, по-перше, випадає з розгляду особистість як цілісність, по-друге, зосередившись на видимих, доступних повсякденній свідомості проявах соціального активізму, ми можемо прогаяти домінуючі, глибинні соціальні процеси. Скажімо, феномен агентності може маскувати ба навіть приховувати процеси, що відбуваються на глибинному рівні держави. Поясню. Зосередившись на вивченні агентності як практик волонтерської діяльності, практик діяльності організацій громадянського суспільства, ми можемо випустити з поля зору активізм великих гравців у соціумі: діяльність транснаціональних компаній (в агросекторі, у видобувній галузі, в енергетиці), діяльність олігархічних груп, які використовують тіньові схеми виведення і введення коштів із країни й до країни, взаємовідносини їх із владою, особливо у сфері ухвалення ключових для держави і суспільства рішень — з питань війни і миру, дозволу чи заборони на продаж землі, вступу до міжнародних союзів тощо.

Категорія життєтворчості ширша за поняття агентності. Вона дає змогу пояснити більше соціальних проявів особистості. Скажімо, поведінку багатомільйонної групи анахроніків. Адже в нашому суспільстві до них можна віднести ледь не все старше покоління. За умов нестійких інститутів анахроніки є хранителями соціальних норм, що втрачають наразі чіткі обриси, їхніми принциповими послідовниками.

Анахроніком можна назвати ту особистість, яка, по-перше, сама почувається дискомфортно в нинішній дійсності, оскільки її моральні, культурні та інші цінності та норми випадають з контексту нових умов життя як на мікро-, так і на макрорівні. Це її внутрішні причини дискомфорту. По-друге, така особистість не сприймає той уклад життя, в який вона потрапила, його ідеали, його ритм, його нормативи, вектор його спрямованості. Вона не тільки погано володіє мовою повсякденного спілкування багатьох сучас-

ників, особливо молоді, але незрідка навіть не розуміє цієї, здавалось би, природної мови.

Ми б не хотіли, щоб поняття анахроніка тлумачилося оцінно, мовляв, анахронік — це носій позитивних якостей, а йому протистоять носії негативних якостей, і тому треба повернутися до того, що було за старих часів. Вичленовуючи це поняття, ми акцентуємо увагу на характерному для нашого суспільства явищі. Його суть полягає в тому, що багато людей (їх налічуються мільйони) знайшли себе в чужому, неприйнятному для них соціальному середовищі. Для багатьох людей, яких ми визначаємо як анахроніків, суспільство, в якому вони опинилися, стало по-іншому зорганізованим, з іншим типом способу життя, з іншим способом думок. Анахронік цей уклад життя не приймає. Можливо, якісь елементи нового порядку буття він і приймає, але загалом він для нього чужий. Анахронік відчужений від нього. Звідси в нього і дискомфорт. Це специфічний тип соціального відчуження. Але не тільки анахронік відчужений від суспільства, а й нове суспільство не приймає анахроніка, він йому (суспільству) не потрібен, на анахроніка немає соціального запиту. Він не те щоб тут зайвий — він просто з іншої “коробочки”.

З точки зору багатьох сучасних соціологічних підходів, на цьому можна було б поставити крапку. Що з цього анахроніка візьмеш? Він же ніякий не соціальний актор, не повноцінний агент перетворень, він просто дивним чином співіснує з молоддю, він навіть не сучасник.

Що ж робити в цьому суспільстві анахроніку? Теорія життєтворчості дає йому шанс, принаймні в рамках теоретичного аналізу, якщо не в житті, залишитися повноцінним соціальним суб’єктом. Він може мати особистісну повноту. Проте чим більш повною особистістю він є, тим яскравішими будуть його відмінності й тим важче буде йому існувати в новому світі. Втім, ці теми ще потребують докладного вивчення.

Зі сказаного можна зробити певні висновки: 1) треба з великою повагою ставитися до своєї вітчизняної теоретичної спадщини, активніше її залучати в сьогоденню дослідницьку практику; 2) не відмовляючись від використання в дослідженнях понять агентності, агентів, акторів і т.ін., слід уникати протиставлення категорії життєтворчості та поняття агентності.

## **ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,**

*доктор соціологічних наук, кандидат філософських наук, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ*

### **Методологічні проблеми дослідження соціальних змін**

Можна виокремити дві ключові проблеми вивчення соціальних змін.

Перша стосується теоретичної інтерпретації та вимірювання. Композитні індекси нечутливі або малочутливі до структурних, інституціональних і культурних характеристик суспільств. Суб’єктивні індикатори неоднозначні в інтерпретації. Наприклад, відчуття благополуччя й задоволен-

ня прямо залежить від рівня релігійності суспільства і поширення почуття національної гордості<sup>1</sup>.

Розв’язання цієї проблеми можливе на підґрунті підходу “збільшення спроможності”<sup>2</sup>, коли всі критерії соціальних змін співвідносяться зі спроможністю вибору людини, тобто *мірою її свободи, що є соціально зумовленою*. Збільшення спроможності вибору передбачає як, з одного боку, активізацію соціальних агентів, так і з іншого — контекстуальні умови й інституціональні можливості для такої активізації.

Інституціональні зміни можуть виявитись недостатніми і призвести до “пастки спроможності”<sup>3</sup>. Збільшення спроможності соціальних агентів через інклюзивні інститути має супроводжуватись їхньою активною та відповідальною участю в різних царинах суспільного життя, реалізацією громадянських прав та підвищенням їхніх компетенцій. У такому гармонійному поєднанні двох аспектів (інституціонального та агентності) полягає соціальна якість і потенціал розвитку сучасного суспільства.

Спроможність бути актором — це не просто фактична належність до привілейованих груп, доступ до інститутів, ресурсів і влади, а й позиція стосовно наявних інституціональних можливостей та обмежень, використання доступних ресурсів, залучення до трансформації чинних інститутів та будівництва нових. Таким чином, інституціональні можливості забезпечують реалізацію практик участі, які, своєю чергою, можуть сприяти створенню та закріпленню інституціональних можливостей. У цьому контексті вітчизняні напрацювання школи Л.В. Сохань можуть стати у пригоді.

Друга проблема зумовлена тим, що соціальні зміни складаються з відносно незалежних компонентів, розмежування ефектів яких є необхідним для розуміння природи змін.

Наприклад, якщо зафіксовано збільшення доходів жінок порівняно з чоловіками за певний період, то це може означати як відносне поліпшення становища жінок, які вже були на ринку праці, так і результат поступового приходу на цей ринок нового покоління молодих жінок із вищими доходами<sup>4</sup>. Як у першому, так і в другому випадку можна говорити про зміни в суспільстві. Утім, залишається питання: чи зменшується реальна гендерна нерівність? Інакше кажучи, збільшуються вже наявні можливості для конкретних людей чи справжнього поліпшення їхнього стану нема і цей факт приховується змінами в популяції? Пошук відповідей на такі питання важ-

---

<sup>1</sup> Inglehart, R. F. et al. (2013). Understanding the Russian malaise: the collapse and recovery of subjective well-being in post-communist Russia. In: *Higher School of Economics Research Paper* (vol. 32).

<sup>2</sup> Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.

<sup>3</sup> Pritchett, L., Woolcock, M., Andrews, M. (2012). Capability traps in development: How initiatives to improve administrative systems succeed at failing. *Prism*, 3(3), 63–74.

<sup>4</sup> Firebaugh, G. (1992). Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover. *Population Research and Policy Review*, 11, 1–20.



ливий, якщо, наприклад, необхідно оцінити ефективність проведеної політики або виявити реальні зміни життя людей у межах одного покоління.

Тому необхідно адекватно оцінити окремі ефекти віку, історичного періоду та характеристик когорт (*APC – age–period–cohort*), через які й розкриваються особливості соціальних змін. Інакше можливі помилкові інтерпретації зрушень, які відбуваються в суспільстві.

Однак на практиці диференціювати ці компоненти, ґрунтуючись на об’єктивних статистичних критеріях, є проблематичним. Ця складність застосування методів кількісного аналізу добре відома і становить так звану проблему ідентифікації<sup>1</sup>. Вона полягає в існуванні лінійної залежності між ефектами віку, когорт і історичного періоду (це загальна ситуація для трьох або більше незалежних змінних, кожна з яких є лінійною функцією інших), що при включенні їх у модель як предикторів призводить до мультиколінеарності. Сучасні дослідники схиляються до висновку, що розмежувати такі ефекти, навіть застосовуючи ієрархічні статистичні моделі, коректно неможливо<sup>2</sup>.

Хоча універсального методу ідентифікації головних компонентів змін немає, разом із тим, при виконанні певних дослідницьких завдань соціологи можуть стикатися з такими ситуаціями, коли розмежування частини цих ефектів може бути реалістичним. Однією з такого роду ситуацій є дослідження ознак, які не змінюються безпосередньо через вік людини, і зробити це можна за допомоги методу лінійної декомпозиції тренду<sup>3</sup>. Це припущення є обґрунтованим за наявності значних відмінностей між поколіннями, які визначаються особливостями їхньої соціалізації<sup>4</sup>.

Цей метод не може претендувати на універсальність, проте за певних умов він буде достатньо ефективним для встановлення природи деяких трансформацій у суспільстві. Аналіз даних полягатиме у побудові регресійної моделі й зіставленні змін та отриманні об’єктивної статистичної оцінки відмінностей усередині вікових когорт та між ними за певний період. Інакше кажучи, така декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування контекстуального компоненту історичного періоду та демографічного компоненту зміни поколінь у популяції. Це має сенс у тому випадку, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трикомпонентного комплексу *APC*), а третім ефектом можна знехтувати.

---

<sup>1</sup> Fosse, E., Winship C. (2019). Analyzing Age-Period-Cohort Data: A Review and Critique. *Annual Review of Sociology*, 45, 467–492.

<sup>2</sup> Bell, A., Jones, K. (2018). The hierarchical age–period–cohort model: Why does it find the results that it finds? *Quality & quantity*, 52 (2), 783–799.

<sup>3</sup> Firebaugh, G. (1992). Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover. *Population Research and Policy Review*, 11, 1–20.

<sup>4</sup> Савельев, Ю.Б. (2015). Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда. *Социологические исследования*, 10, 130–135.

Зміна всередині кожної когорти (*intra-cohort change*), через яку проявляється ефект історичного періоду, оцінюється за допомогою коефіцієнта регресії предиктора, що репрезентує у моделі часовий інтервал (вимірюється як рік проведення дослідження). Інтеркогортний компонент, що відображає фактичну зміну когорт (*cohort replacement*), оцінюється через коефіцієнт регресії змінної, що репрезентує належність до когорти й вимірюється як рік народження респондента<sup>1</sup>. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені загальними для всіх когорт контекстуальними факторами.

Отже, за допомогою методу лінійної декомпозиції тренду розв’язується проблема мультиколінеарності факторів у регресійній моделі, й можна об’єктивно оцінити компоненти соціальних змін і таким чином зрозуміти їхню природу, що є важливим, оскільки вони можуть означати або прихід нових поколінь, які відрізняються за своєю соціалізацією, або суттєві історичні події, що вплинули одночасно на всі вікові когорти.

## ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, Київ

### **Ситуація інституціональної нестійкості як тло запиту на агентність: зв’язок із соціальною напруженістю**

Думаю, що з цією темою, що стосується зв’язку агентів та інститутів, ми потрапили в епіцентр тривалих, перш за все теоретичних, соціологічних пошуків, що активізувалися останніми десятиліттями минулого сторіччя і позначалися як дилема структури та дії, мікро- та макродетермінізму, суб’єктивного та об’єктивного. Пошук інтегративної, синтетичної теорії, яка б поєднала ці два крила, було проголошено серед головних завдань соціологічної науки. Цей пошук пов’язаний з іменами соціологів, давно вже визнаних класиками соціологічної науки, — Дж. Александера, Р. Колінза, Дж. Ритцера, Е. Гіденса, П. Бурдьє, П. Штомпки, М. Арчер, Дж. Коулмена, Ю. Габермаса та ін. І на даний момент ця тема не виглядає закритою<sup>2</sup>. Здавалося б, що тут ще можна сказати з огляду на ці потужні постаті? І взагалі, чи можемо ми наважитися навіть спробувати сказати щось своє саме в теоретичному плані? Я думаю, що можемо. Мені здається, що є помилковими наші установки на те, що всі концептуальні пропозиції слід шукати в західних здобутках, вважаючи нашу соціологію надто молодю, щоб мати власну думку. Впевнена — кожен соціолог все ж таки набуває уявлення про

---

<sup>1</sup> Firebaugh, G. (1992). Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover. *Population Research and Policy Review*, 11, 1–20.

<sup>2</sup> Кущенко, О. (2019). Майбутнє соціології у світлі XIX Світового конгресу соціологів. *Всеукраїнський часопис “СВОЄ”*. URL: <https://svoje.wordpress.com/2019/10/29/>.



соціальне із власних спостережень. Його соціологічна уява живиться саме цим. Навряд чи в соціологічній уяві наших сучасних західних колеґ є щось подібне до тих подій, що їх переживає наша країна з її кризами, майданами, корупцією та війною. Яка із західних теорій може нам це адекватно описати й пояснити? Коли нобелівський лауреат Д. Норт, розмірковуючи про інституціональні зміни, говорить, що суди та прокуратура — це організації, які стежать за виконанням інституціонально встановлених правил, то хіба це про наші суди і прокуратуру? Нам потрібні такі теоретичні моделі, які б резонували з нашою реальністю і, перш за все, із ситуацією перманентної кризи та революційності, яку і теоретично, і емпірично не можна досліджувати за допомоги тих інструментів, які годяться для еволюційних змін, що перебувають в центрі уваги більшості західних теоретиків. І наше завдання — спробувати надолужити цю теоретичну прогалину.

Моя пропозиція — іти через залучення до концептуалізації парадигми складності, поєднуючи її з мережевою та практичними теоріями. На цій підставі у моїх дописах у часопису “Соціологія: ТММ” запропоновано інтегративну концепцію соціальної напруженості<sup>1</sup>. Саме від соціальної напруженості ми можемо логічно перейти до інституціональної нестабільності, а звідси — до аналізу запиту на агентність як відповідь на міру напруженості.

У згаданих публікаціях виділено три діапазони соціальної напруженості, нелінійно пов’язаних між собою. Це означає, що з одного діапазону до іншого суспільство переходить не поступово, а стрибкоподібно, що позначається як фазові переходи. В кожному з цих станів напруженості запит на агентність буде різним. Цю різницю я пропоную поняттєво схопити за допомоги поняття *радіуса агентності*. Подивімося коротко на суть цих трьох суспільних станів, що відповідають різним діапазорам напруженості.

Але спочатку — що я матиму на увазі, говорячи про соціальні інститути? Під соціальними інститутами я розумію ту систему правил соціальних взаємодій, які задаються як формальною складовою соціальних інститутів (закони, організації, накази влади, постанови тощо), так і неформальними стосунками в рамках тих чи тих інститутів, що утворюються самоорганізаційно як доповнення до формальних. Це ті реальні практики, на які перетворюються формальні порядки. Вони далеко не завжди ідентичні. Саме про стабільність/нестабільність сукупної системи інституціональних правил ми і будемо говорити.

1. *Стан низької напруженості*. Соціальні інститути досить стабільні у виконанні своїх соціальних функцій. На мезорівні це означає досить стабільну мережу соціальних взаємодій, які утворюються навколо кожної людини, соціальна тканина є достатньо міцною. Є відносно стабільна і рутинізована система практик задоволення головних потреб. І є стабільне габітуальне налаштування на здійснення цих практик (мікрорівень). Руй-

---

<sup>1</sup> Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика (початок). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.

нація мережевих зв’язків є поодинокую, і точки розриву соціальної тканини теж поодинокі. Саме в цих точках виникає запит на агентність як спосіб подолати ці ефекти зруйнованості соціальної тканини, звичної конфігурації практик соціальних взаємодій і відповідних габітуальних налаштувань. Це малий радіус агентності, що стосується небагатьох членів суспільства і надає розв’язання проблеми радше біографічним шляхом.

*2. Стан середньої напруженості.* Соціальні інститути вже не достатньо стабільні, правила гри, задані ними, є варіативними і не завжди ефективними у плані виконання соціальних функцій, формальні та неформальні правила не завжди узгоджуються. Точки руйнації соціальної тканини вже не поодинокі, й люди часто бачать навколо себе тих, хто опинився в ситуації, подібній до їхньої. Запит на агентність тут вже інший, радіус її вже більший. Тепер це запитуваність лідерів, які могли б об’єднати зусилля людей, сказати, що знають, як спільно шукати виходу. Оскільки тут напруженість ще має локальний характер, підтримки критичної маси суспільства очікувати не варто, і агентність спрямовується на конструктивний діалог із владою, спробу коригування формальних правил у бік наближення до реальних практик. Принципових системних змін ця агентність не вимагає. Радикалів тут ще не вітають, є очікування на еволюційне покращення, частковий ремонт системи. Агентами змін тут стають ті, хто може вивести людей на локальні протести, запропонувати зміни до законів, подати колективну заяву до суду або написати відповідну петицію, яка б мала ефект.

*3. Стан високої напруженості.* Соціальні інститути на межі колапсу в сенсі своєї функціональної спроможності. Баланс узгодженості між формальною і неформальною складовими відсутній. Соціальна тканина має великі розриви і є надто нещільною. Значна і навіть критична маса людей у суспільстві перебувають в цих точках розривів, коли практики мережевих взаємодій, які давали змогу вибудовувати суспільне життя і задовольняти свої потреби, є зруйнованими. Радіус запитуваної агентності стає ще більшим. Тут вже потрібні лідери загальносуспільного масштабу, здатні на революційні кроки. Стосовно влади це є деструктивною, революційною агентністю. Агентами стають ті, хто сприятиме радикальній зміні суспільного порядку. В нашій країні це неодноразово відбувалося — або шляхом майданів, або електоральним шляхом. Часто такі події виявляються несподіваними, бо цей фазовий перехід відбувається швидко.

Що могло б бути індикатором того чи іншого з названих станів суспільства на його мікрорівні, з яким ми й маємо справу в більшості наших емпіричних досліджень? Переконана, що у спробах раціональних пояснень ситуації, які люди пропонують, його варто шукати дуже обережно. Особливо коли йдеться про ситуацію високого напруження і соціальної кризи. В цьому випадку на мікрорівні ми маємо справу з габітуальною кризою, яка зачіпає глибинні психологічні налаштування, а тому маніфестує себе перш за все на емоційному, а не когнітивному рівні. Палітра емоцій та почуттів, яка супроводжує це, є палітрою відторгнення чинного порядку. З найбільш відомих почуттів тут можна назвати рівень довіри, оскільки його досліджують часто. Хоча уваги вимагають також інші подібні емоційні стани.

Треба сказати, що парадигма складності, прив’язувана до мікрорівневих зрізів соціальної системи, зараз активно залучається до розгляду проблеми соціального менеджменту<sup>1</sup>. Запропонована концептуальна пропозиція показує, як саме це може працювати залежно від актуальної соціальної ситуації, і дає розуміння того, що небезпека і ризики для соціального менеджера криються саме у стрибкоподібності фазових системних переходів. Останнє вимагає відповідних компетенцій, які не збігаються з тими, що походять від простих, лінійних уявлень про суспільні зміни та суспільні тренди.

## Блок 2. Агенти соціальних змін

### ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

*доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

#### Суб’єктність та агентність у соціальних змінах

Не можна сказати, що тему агентності взагалі не досліджують в Україні. Існує, наприклад, значний доробок у дослідженні волонтерського руху як специфічного різновиду агентності. Проте бракує цілісного аналізу дії різних агентів, яка спричиняє зміни у ключових царинах життя.

Загалом проблема агентності належить до найбільш теоретично запитуваних і активно обговорюваних в сучасній соціології. У дискусії щодо агентності, яка розгорнулася навколо відомої дихотомії Гіденса щодо агентності та структури, взяли участь практично всі важковаговики соціологічного метатеоретизування — від Александра, який вважав, що слід розплутати плутанину між актором і агентом<sup>2</sup>, до Колінза, на думку якого риторика агентства / структури “є концептуальною балаканиною”<sup>3</sup>. Проте переважно в дискурсі було досягнуто консенсусу в дусі Гіденса щодо підтримки подолання строгого дуалізму між агентством і структурою та визнання необхідності концептуального поєднання в аналізі як свободи, так і обмежень.

Водночас перехід від концепту агентності до конкретних агентів добре ілюструє досить слабкий зв’язок між високою теорією та емпірією. В до-

---

<sup>1</sup> El-Ghalayini, Y. (2017). Complexity Theory: A New Way to Look at New Public Management. *Network and Complex Systems*, 7, 1, 6–10. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/ab4e/4d086b3b661cbccaf2c9e76e8d557038b89b.pdf>.

<sup>2</sup> Alexander, J.C. (1992). Some Remarks on Agency in Recent Sociological Theory. *Perspectives*, 15 (1), 1–4.

<sup>3</sup> Collins, R. (1992). The Romanticism of Agency/Structure Versus the Analysis of Micro/Macro. *Current Sociology*, 40, 77–97.

слідженнях різних соціальних сфер з’являються різні набори агентів, яких виокремлюють за різними ознаками, а їхні дії описують різними теоретичними схемами. Наприклад, під економічними агентами — дослідники розуміють суб’єктів економічних відносин, які беруть участь у виробництві, розподілі, обміні та споживанні економічних благ. Вже саме ототожнення суб’єкта і агента фактично ігнорує величезну дискусію між теоретиками стосовно ліній розмежування між “агентом”, “актором” і “суб’єктом”. Зокрема, згідно з Бурдьє, це розрізнення має принциповий характер, оскільки суб’єктом управляє структура, натомість агенти здійснюють певні стратегії, проте їхні вільні дії приводять до того, що вони (часто неусвідомлено) відтворюють соціальну структуру.

У широкому сенсі агентами соціальних змін є індивідуальні та колективні діячі різного роду. Штомпка відносить до них: 1) індивідів, які мають особливі якості (знання, компетенції, талант, “харизма”) і або діють в інтересах інших, або маніпулюють ними. Це лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори, тирани й т. ін.; 2) тих, хто займає позиції, що забезпечують особливі повноваження (але не обов’язково мають виняткові особистісні якості); роль таких людей (правителя, законодавця, менеджера, поліцейського тощо) вимагає дій, що визначають долю інших; 3) соціальні рухи, які є справжньою причиною, агентами (суб’єктами) соціальних змін, а не просто еманациєю (“завершенням”) самостійних історичних процесів. Вони виробляють, конструюють, перетворюють і здійснюють революції, а не грають запропоновані ролі. Таким чином, вони не з’являються автоматично в потрібний момент, а активно рекрутують і мобілізують своїх прихильників, борються не за встановлений “фінал історії”, а за особливі цілі, які обирають свідомо<sup>1</sup>.

Як бачимо, Штомпка застосовує поняття агентів та суб’єктів як синоніми, проте за змістом його розуміння наближене до думки Бурдьє, який розрізняв суб’єктів та агентів, щоб відокремити дії, породжені структурою, від дій, що породжені агентами і спрямовані на її (структури) перетворення. В цьому сенсі суб’єкти Штомпки дійсно становлять синоніми агентів Бурдьє, на думку якого, історія стає історією лише тоді, коли до її здійснення беруться агенти, яких до цього схиляє їхня власна історія.

Якщо звернутися до типології дій, які можуть спричиняти соціальні зміни, можна побачити, що, наприклад, суб’єкти громадянських практик в умовах нестійкої інституціональності будуть представлені на усьому континуумі таких дій. Їхня мотивація частково буде занурена у приватні мотиви та наміри, проте за умов втрати сталої нормативної регуляції продуковані ними нові практики матимуть помітний соціальний резонанс. Рух по континууму в бік колективних практик фіксує далі протестні дії, що їх також “запускають” суб’єкти громадянських практик. На наступному відтинку континууму стихійна колективна поведінка перетворюється, знову-таки за участю суб’єктів громадянських практик, на колективні дії, що мають цілеспрямований, скоординований характер (мітинги, маніфестації тощо), і нарешті суб’єкти громадянських практик стають активними учасниками

---

<sup>1</sup> Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.

політичних дій у боротьбі за владу (наприклад, проводять кампанію за скасування виборів).

Така наскрізна лінія суб’єктності на континуумі різних способів дій свідчить про те, що за умов нестійкої інституціональності доволі складно досягти методологічної чистоти, розрізняючи психологічні та соціологічні аспекти. Намагання Бгаскара чітко розмежувати сфери соціальної та психологічної науки через відмежування людських дій, спричинюваних суто власними міркуваннями та планами, від тих, що продукуються в перебігу відтворення та трансформацій соціальної структури, навряд чи можна реалізувати в дослідженні агентів соціальних змін<sup>1</sup>. Натомість більш перспективним видається комплексний міждисциплінарний підхід, в якому агентність представлена як комплексне багатовимірне явище у поєднанні структурного та особистісного аспектів.

Варто зазначити, що сучасна лінія дослідження агентності тісно пов’язана із соціально-психологічними дослідженнями. Активно просувається ідея про те, що агентство як соціологічна змінна не може бути адекватно осмислено, якщо ми не спиратимемося на модель особистості, ситуації та життєвого шляху за межами агентства<sup>2</sup>. Агентство перестає бути абстрактною властивістю, його намагаються виміряти і концептуалізувати, перш ніж покласти в основу соціологічних досліджень, що моделюють взаємодію між громадськими структурами та індивідами. Відповідно, важливим напрямом дослідження має стати з’ясування того, в який спосіб суб’єкти практик стають агентами соціальних перетворень. Для цього варто звернутися до аналізу досвіду людей, які залучені до різних видів громадської активності. На мою думку, серед ключових показників, що характеризуватимуть особливості особистісного залучення до агентності, мають бути виокремлені такі: агенти залученості (люди, ідеї, групи, рухи); стимули участі (очікувані особистісні та суспільні зиски); роль соціальних атракторів у розгортанні агентності; особистісні зміни та здобутки.

## **АЛЛА ПЕТРЕНКО-ЛИСАК,**

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ*

### **Мобільні агенти “епохи плінних змін”**

Сучасні мінливості соціуму детерміновані техніко-технологічними інноваціями та мобільними портативними засобами, які визначають нинішні соціальні взаємини. Мобільність соціальних суб’єктів/агентів сучасності —

---

<sup>1</sup> Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming Reality: a Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.

<sup>2</sup> Hitlin, S., Long, Ch. (2009). Agency as a Sociological Variable: A Preliminary Model of Individuals, Situations, and the Life Course. *Sociology Compass*, 3 (1). P. 137–160.

це здатність оперативно переміщуватися в соціальному або фізичному просторі задля виконання різноманітних соціальних завдань та задоволення соціальних чи індивідуальних потреб без того, щоб зосереджуватися на проблемі долання простору. Істинно мобільним агентом сучасності є той, хто володіє практиками кібервіртуальних технологій, які дають змогу вільно та швидко з'ясовувати фінансові, економічні, політичні, культурні, кон'юнктурні та інші умовності або обставини для подальших дій, спрямованих на отримання бажаного ефекту чи результату.

Мінливості сучасного соціуму пов'язані з новітніми практиками мобільності, яка вже стає критерієм новітніх соціальних розшарувань. Адже ті, хто мають вільні практики переміщень, отримують, відповідно, більші соціальні дивіденди та ефективніше накопичують власний соціальний капітал. У. Бек зауважив поляризацію людей на глобалізованих багатих, котрим підвладний простір і бракує часу, і локалізованих бідних, прив'язаних до певного простору і не здатних опанувати свій час (у З. Баумана це “туристи” і “бродяги”). Швидкість переміщення стає важливим, а почасти й визначальним чинником соціальної стратифікації та ієрархії, а головним джерелом прибутків дедалі більшою мірою стають ідеї, а не матеріальні предмети. “Люди, які рухаються і діють швидше і більшою мірою наближаються до миттєвості руху, тепер є тими, хто править. Натомість люди, котрі правлять, не можуть рухатись так само швидко; і, ще більш очевидно, становлять категорію людей, котрі взагалі не можуть за власним бажанням залишити своє місце. Домінування полягає у здатності вислизати, віддалятися, “бути десь в іншому місці” та у праві обирати швидкість власного переміщення, позбавляючи тим самим домінованих людей здатності зупиняти, обмежувати пересування або пригальмовувати ці переміщення. <...> Нерівність у доступі до миттєвості є важливішою серед сучасних версій цієї вічної та непорушної основи соціального поділу у всіх її історично змінюваних формах; нерівний доступ до непередбачуваності, і відповідно, до свободи”<sup>1</sup>.

Хто ж він такий — мобільний агент сучасності? Який сенс ми вкладаємо в питання “Чи мобільна ти людина?”, яку відповідь ми прагнемо почути, про які характеристики особистості ми запитуємо? Чи вдовольнять нас пропонувані на вибір відповіді:

*Я легко переїжджаю з місця на місце.  
Я користуюсь мобільним телефоном/інтернетом.  
Я легкий на підйом.  
Я маю три роботи й усе встигаю.  
Я не заціклююсь на конкретній думці/справі/людині.  
Я легко заводжу знайомства.  
Я можу легко перемикатися з однієї справи на іншу.  
Я гнучкий у прийнятті рішень.  
Я непосидючий.*

---

<sup>1</sup> Бауман, З. (2008). *Текущая современность* (сс. 130–131). Санкт-Петербург: Питер.



Мобільні практики сучасності вимагають від людей володіння навичками та необмеженими можливостями користування пристроями інформації та зв'язку останніх поколінь, знання іноземних мов, обізнаності в міжнародному праві; їм треба мати освіту та бути технічно грамотними. Зокрема, слід зауважити такі “ролі” мобільного агента, як “відправник” та “отримувач”, які ґрунтуються на практиках переміщення інформації, ресурсів та капіталів. Серед технологій, які стимулювали поширення мобільних практик і появу нових статусів, постали сервіс мобільного зв'язку та інтернет, які поступово, але впевнено змінюють соціальний простір.

Одним із “підвидів” людей сучасності є *Homo mobilis* — людина мобільна — соціальний тип особистості, який вирізняється широкоплановим використанням портативних мобільних пристроїв і відповідних сервісів у системі індивідуальних і соціальних практик. Мобільна, пересуванська, кочова свідомість *Homo mobilis* цінує передусім алокальність, легкість вибору альтернативи на зрушення, швидкість видозмін, інноваційність, емоційність та чуттєвість.

*Homo mobilis* — “кочівник сучасності” — це людина, практики мобільності якої є не тільки способом та стилем життя, а й новітнім маркером соціальної нерівності. Життя сучасного кочівника не вимірюється кількістю прожитих років, банківським рахунком чи квадратними метрами житла та соціально-економічною вагою марки автомобіля, — воно обліковується за пройденим шляхом соціально-просторових переміщень, отриманим соціальним досвідом, репутацією “гнучкої людини”, територіально вільного громадянина, до чого варто додати ще й політичні, економічні та культурно-релігійні свободи.

Ж. Аталі розглядає сучасний номадизм не як субкультуру, але як спосіб життя людини ХХІ століття, яка не зв'язана інституціональними нормами сім'ї та держави, ба навіть власним ім'ям, важливішими за яке стають унікальні ідентифікаційні номери банківських карт, посвідчень особи тощо з тією інформацією, яка за ними міститься. Так, для новітніх кочівників головне — це їхня позитивна репутація мобільності (наприклад, щоб отримати візу для в'їзду до більшості країн світу, необхідно надати в консульство/посольство інформацію про час і шляхи попередніх просторових переміщень та підтвердження фінансової спроможності за певний період часу).

Серед сучасних номадів особливої уваги заслуговують так звані *know-mads* — *но(у)мади* — працівники-кочівники зі сфери знань та інновацій, креативні люди з потужною уявою, які можуть працювати майже з будь-ким, будь-коли і де завгодно. Но(у)мадів цінують передусім за ті персональні знання, якими вони володіють; а усвідомлення цього дає їм конкурентну перевагу в соціальних та робочих ситуаціях. Но(у)мади постійно реконфігурують та реконтекстуалізують своє оточення та свої робочі відносини. Мобільність, яку забезпечують нові технології, відкриває перед ними нові можливості. Основними характеристиками но(у)мадів є необмеженість віком; набуття особистих знань за допомогою збирання інформації та досвіду, використання їх для створення нових ідей; “забування” старих знань так само швидко, як і навчання новим, або адаптування старих ідей до нових практик; вони при звичаєні постійно вчитися; вміють застосовувати свої ідеї і досвід

у контексті різних соціальних та організаційних змін; мають високу мотивацію до співпраці; легко мережуються для досягнення успіху в організаціях, де немає ієрархій; використовують нові технології цілеспрямовано для розв’язання виявлених проблем і подолання географічних обмежень; відкрито діляться тим, що знають, підтримують відкритий доступ до інформації, знань і досвіду інших; мають занижене відчуття остраху щодо невдач.

Отже, мінливості сучасної соціальності, будучи однією з основних ознак її життєздатності, характеризують сучасний соціум як високо динамічний і не менш стратифікований, ніж попередні ієрархії. У цих нових нерівностях помітно вираженим стає *Homo mobilis* — людина мобільна — новітній кочовий агент сучасності.

## **НАТАЛЯ СОБОЛЄВА,**

*доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

### **Соціальний активізм у суспільстві нестійкої інституціональності: агенти впливу та агенти змін**

Нестабільність люди переживають як “порушення плину життя”, як погано контрольовані й незрозумілі ситуації, обтяжені конфліктами та небезпеками. Окремі індивіди, групи, а також і владні структури сприймають ситуацію як нестабільну, а отже, потенційно загрозливу, небезпечну в тих випадках, коли вони не знають і/або не розуміють, що саме відбувається; не можуть інтерпретувати події у звичних для себе поняттях і категоріях; мають обмаль часу та можливостей для отримання і тлумачення необхідної інформації; не контролюють те, що відбувається, або не мають достатнього впливу на це.

Соціальна нестабільність з високою ймовірністю поширюється на всі сектори та сегменти суспільства й тим самим відкриває двері для змін. За таких умов підсилюється роль мотивованих активних суб’єктів соціальних дій. Саме вони своєю практичною діяльністю перетворюють соціальні умови та форми не тільки власного, а й суспільного буття. Дії агентів змін відносно вільні від диктату соціальної структури і певною мірою незалежні від динаміки соціального контексту, в який вони залучені як його складові, і внаслідок свого новаторського характеру можуть одночасно виступати чинником суспільних перетворень.

Соціальні зміни в нашому розумінні — перехід того чи іншого елемента соціальної системи або цілої системи з одного агрегатного стану в інший, з однієї стадії розвитку в іншу, трансформації, що відбуваються в соціальних спільнотах, групах, інститутах впродовж деякого часу. При цьому відмінності між колишнім і нинішнім станом будь-якого соціального об’єкта стають помітними і можуть бути піддані соціальній експертизі. Такі зміни можуть здійснюватися на рівні міжособистісних відносин; малих і великих соціальних груп; соціальних організацій та інститутів; суспільства і соціуму в цілому.

Однією з ключових проблем на шляху трансформації є опір широкого загалу людей змінам. Людей, які не вдаються до активних дій у зв'язку з упровадженням нововведень, незрівнянно більше, ніж прихильників змін, при цьому охочих до змін набагато більше, ніж тих, хто ладен щось змінювати і змінюватися сам. Відповідно в дослідженнях агентності варто розрізняти агентів змін та агентів впливу.

Агент змін (діяч, дійова особа, дієвець, виробник дії, суб'єкт дії) — це ініціатор, “енерджайзер”, суб'єкт дії та відповідальний виконавець одночасно і разом, чи то індивідуальний, чи то колективний актор. Це активний, наділений свідомістю і волею безпосередній учасник ситуації, що витрачає у процесі дії власну енергію та ресурси й несе відповідальність за результати своєї активності.

Агентами змін можуть бути персони (окремі індивіди), колективи, спільноти та співтовариства, різні соціальні групи, інституціоналізовані та неінституціоналізовані організації та структури, громадські рухи, головне заняття яких полягає в підтримці та контролі процесу перетворень. Ідеться про таких акторів, які ухвалюють для себе і виконують рішення про перетворення, діють, втілюють рішення у практиці. Агенти змін зазвичай спеціалізуються в тій чи тій царині суспільної діяльності.

Незалежно від нюансів тлумачення “агентності” як такої, агент як дійовий суб'єкт має певну картину світу, свого місця в ньому, уявлення про “значущих інших”. Агент певним чином інтерпретує свою історію і конструює образ майбутнього. При цьому лідерство набуває той гравець, який максимізує ресурси, найбільш раціонально використовує їх та активно впливає на формування “правил гри”.

Основними функціями агентів змін є:

- продукування і трансляція головних стратегічних завдань, цінностей і смислів (значень) соціального розвитку;
- підтримка та контроль процесів перетворень;
- інформування населення про зміни, що відбуваються, роз'яснення їх причин і особливостей;
- залучення широких мас населення до змін і реалізації поставлених завдань;
- передання необхідних знань (освіта) і навчання відповідних навичок, необхідних в нових ситуаціях.

Соціальні агенти змін відповідно до перелічених функцій спеціалізуються на: 1) аналітичній діяльності та генеруванні ідей (відповідальні за оцінювання ситуації та обґрунтування необхідності змін, визначення цілей та головних напрямків і форм передбачуваних змін); 2) підтримці та контролі перебігу процесів перетворень (провідники й виконавці); 3) підготовці та навчанні виконавців, переданні спеціальних знань і навичок (наставники та тренери); 4) інформуванні та освіті широких верств населення щодо необхідності, спрямування, перебігу та результатів перетворень (транслятори).

Таким чином, агенти змін — це індивідуальні й колективні актори, соціально активні суб'єкти різного рівня компетенції та спеціалізації, які є

провідниками місій, цінностей, стратегій, цілей і принципів стабільного функціонування та розвитку суспільства і підтримання соціального порядку в ньому, тобто це свого роду “соціальні експерти”, які мають власне бачення щодо стратегічних і ситуативних проблем розвитку суспільства і пропонують практичні рішення з розв’язання цих проблем, а також безпосередньо залучаються у процес реалізації соціальних змін.

На відміну від агента змін, агент впливу — це суб’єкт-актор, який сприяє соціальним змінам, діє в інтересах суб’єктів, що безпосередньо стимулюють та реалізують зміни, бере непряму участь у координації перетворень. Форми й масштаб активності та ступінь відповідальності у агентів впливу відрізняються від активізму агентів змін.

Агент впливу — суб’єкт, який здійснює поширення своїх ідей або ідей іншої людини, організації, партії в середовищі людей, які не є адептами цих поглядів і не належать до цієї організації чи партії. Активність агента впливу спрямована не саме на зміни, а на зміну поглядів, орієнтацій колеґ, послідовників, слухачів, споживачів з тим, щоб вони природним чином схилилися до лобійованих їм позицій та відповідних рішень щодо втілення цих ідей у практичній діяльності неофітів.

Основними функціями агентів впливу є:

- залучення до спілкування найбільшої кількості потенційних адептів;
- поширення в неявній, ненав’язливій, опосередкованій формі певної інформації про ідеї, погляди, цінності, що просуваються, і формування відповідних орієнтирів поведінки;
- підвищення лояльності до обстоюваних об’єктів;
- мотивування до здійснення тих чи інших дій (споживання, голосування і т.ін.);
- нейтралізація негативу, що супроводжує зміни та перетворення внаслідок порушення звичного плину і ритму життя, виходу із зони комфорту, соціальної дестабілізації.

Агентами впливу можуть виступати будь-які референтні суб’єкти, здатні впливати на громадську думку і думку окремих груп людей, формувати світогляд, — лідери держав, громадські діячі, які не належать до владних структур, провідних політичних партій та організацій, діячі культури та релігії, моральні авторитети, лідери громадської думки, популярні ведучі у ЗМІ, власники інформаційних потоків, ресурсів. Лобісти, пропагандисти, вербувальники, фахівці з маркетингу та реклами, популярні блогери (власники особистих акаунтів у соціальних мережах, сторінки яких налічують сотні й тисячі підписників) — все це приклади агентів впливу. Їхні повідомлення можуть не містити прямих закликів до яких-небудь конкретних дій, інформація надається у ненав’язливій, прихованій формі. Агенти впливу не транслюють імперативи, а найчастіше пропонують інформацію до роздумів, запрошують до вільного обміну думками, пропозиціями, рекомендаціями, відгуками в різних спільнотах, засобах масової інформації, на форумах і в соцмережах. У вільному обговоренні продукту (ідей, цінностей, зразків поведінки, товарів і т.п.), що його просувають в такий спосіб, з потенційними

прихильниками та послідовниками вони формують у людей потребу реагувати й діяти певним чином, приймати відповідні рішення.

### **Блок 3. Соціальні напрями агентної активності**

**ІГОР МАРТИНЮК,**

*доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

#### **Інститут ділової активності як агент суспільних перетворень**

Розглядаючи роль бізнесу в суспільних змінах, маємо зорієнтуватися стосовно низки засадових понять. Найперше йдеться про інститут як фундаментальну категорію соціології. У соціології й досі існують розбіжності в інтерпретації інститутів; критеріями їх визначення вважають сукупності елементів різного рівня, форми їх впорядкованості, виконувані функції, належність до тих чи тих царин суспільного життя тощо. Один з підходів робить наголос на організаційному моменті: наприклад, на думку В.Л. Оссовського, інститут з'являється тоді, коли створено колективний суб'єкт, тобто групу осіб, здатних виконувати певні нормативно-цільові дії, форму організації відповідних дій, комплекс установ з відповідним суспільним статусом, озброєних такими знаряддями, що надають змогу розгорнути в культурному полі діяльність щодо прокламованих потреб суспільства або групи. З позицій сьогодення до спеціальних ознак інституту (сталості, культурної легітимності, спрямованості на розв'язання відповідних статусові інституту проблем) я б додав умонтованість інституту в систему відповідних практик.

Не заглиблюючись далі, зауважу, що соціальний інститут є способом організації та регулювання суспільного життя, спрямованим на створення і подальше відтворення стійкого соціального порядку через впорядкування й субординування цінностей, цілей і способів їх досягнення, норм, приписів, ролей, практик, патернів, стереотипів, взірців поведінки.

Що ж до бізнесу, тобто підприємництва, то насамперед впадає в очі його багатолічність і різноплановість, що спричиняє певну аморфність його визначення, яке можна сформулювати як діяльність, спрямовану на систематичне отримання прибутку. Сфери бізнесу охоплюють переважну частину людського життя, поширюючись навіть на ті предмети, процеси та явища, що традиційно не належали до сфери бізнес-інтересів (науку, культурно-видовищні заходи, мистецтво, освіту, спорт, інформатизацію тощо). Бізнес відрізняється за масштабами (кількістю й обсягом виробленого, задіяними ресурсами, кількістю працівників, структурою) та галузями (виробництво, фінанси, торговельно-комерційна діяльність, транспортні по-

слуги тощо). Бізнес-діяльність має складну внутрішню структуру, до якої входять: виробництво, фінансування, бухгалтерський облік, кадри, безпека, реалізація продукції та послуг, маркетинг, реклама, інноваційна діяльність, піар- та інформаційні технології, соціальна відповідальність бізнесу тощо.

Складність, різнорівневність і різновекторність бізнес-діяльності підкреслюють суперечливий характер бізнесу як інституту. З одного боку, лейтмотивом бізнесу є отримання й накопичення прибутку. Пріоритетність відповідної інституціональної системи норм і цінностей, що спотворюють людину, стаючи універсальним критерієм оцінки життєвого успіху, багаторазово висвітлювали у світовій літературі, де мірою таланту автора змальовували “хижацьке обличчя капіталізму”, “одновимірність людини бізнесу” (“Болівару не знести двох”, “Роби гроші, роби гроші, а все інше — дурниці”) тощо.

Однак спрощене розуміння сутності інституту бізнесу наражається не лише на моральні флуктуації, а й, насамперед, на правові юрисдикції, що можуть визначатися відповідно до форм власності, які здатен набувати бізнес. Багатогранність бізнесу може відобразитися в агентській природі й інноваційних функціях, до яких мимоволі виявляється причетним бізнес.

Інститут підприємництва позначає не якусь, хай звичну і розгалужену, частину економічної сфери. Це характерний спосіб осмислення дійсності, спосіб життєдіяльності. Започатковані Лідією Василівною Сохань дослідження життєтворчості випередили свій час, бо в той період була хіба що квота “соціалістична підприємливість”, так само нежиттєздатна, як і “соціалістичне змагання”, позбавлене справжніх конкурентних мотивів (що не завадило захистити суспільствознавцям сотні беззмисловних дисертацій з цієї тематики). Бізнес є тим полем, на якому творча жага тоді змикалася з потужним, хоч і не схвалюваним панівною соціалістичною мораллю, потягом до прибутків. Тому бізнес незаперечно є інститутом, але інститутом особливим, таким, що відкриває найширші перспективи для самореалізації. Тож вважаю за потрібне запропонувати ще одну класифікацію соціальних інститутів — залежно від тих творчих можливостей, які відкриває той чи той інститут. Певна річ, жодна галузь людської діяльності не позбавлена рутини; рутинізація є таким само важливим соціальним механізмом, як і інновація. Важко уявити людину, що все життя провела за прилавком дрібної крамнички, серед тих, хто відзначений схильністю до життєтворення. Однак, оцінюючи різні соціальні інститути за шкалою “рутинних vs творчих” можливостей, мусимо віднести бізнес саме до інноваційно орієнтованих інститутів.

Наведу думку Грегорі Диза, директора Центру розвитку соціального підприємництва Дюкського університету (США). Він вважає, що соціальний підприємець відіграє роль агента соціальних змін, тому що, по-перше, приймає на себе місію зі створення і підтримання певних соціальних цінностей, по-друге, перебуває в постійному пошуку та реалізації нових можливостей для здійснення цієї місії, по-третє, є залученим у безперервний процес адаптації, інновації та навчання, по-четверте, діє рішуче, не обмежуючи себе тільки тими ресурсами, що має на цей момент, по-п’яте, демонструє



найвищу відповідальність стосовно своїх клієнтів та за результати своєї роботи.

Варто відзначити ще одну рису сучасного підходу до соціологічного осмислення інституту підприємництва: акцентування поняття можливостей. П. Друкер, котрий працює в цьому напрямі, зауважує, що ключовим для підприємця і підприємництва є те, що підприємець завжди шукає змін, реагує на них та використовує як можливість. Вбачаю в цьому позитивний характер мислення, що стає характерним для новітнього бізнесмена: наслідки змін трактуються не як проблема, а як ресурс, можливість для подальшого використання.

В Україні, за умов тривалої аномії, можливості бізнесу ще менш скуті інституціональним окостенінням. У “розхитаності” суспільних передумов якраз і криється більший ступінь свободи при використанні можливостей. Якою мірою вітчизняний бізнес скористається нагодою, не повторюючи шлях до становлення цивілізованого підприємництва через етап “дикого капіталізму”, — покаже час.

## **ОЛЬГА БЕЗРУКОВА,**

*доктор соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ*

### **Українські виборці як агенти суспільно-політичних змін**

Проблема розуміння електоральної поведінки та можливостей її прогнозування завжди була актуальною. Одним із найважливіших завдань виборчої кампанії будь-якого політика є цілеспрямована робота з тими соціальними групами, від яких найбільшою мірою залежить розширення його електоральної бази. Успіх американських та британських електоральних досліджень зі створення портретів виборців спонукав українських дослідників до більш глибокого вивчення електоральних груп, які є потужним агентом суспільно-політичних змін у державі. На протигагу уніфікованим зверненням до виборців, що притаманні посттоталітарним державам, наразі активно впроваджується в політичну практику ідея індивідуалізації політичних впливів та їх таргетування. Тому великий практичний інтерес становить проблема ефективності політичної комунікації та політичних впливів на групи електорату, які вже неодноразово доводили, що здатні своїми діями суттєво змінювати не лише політичні еліти, а й навіть загальний курс розвитку країни.

Нам відомі класичні підходи до розуміння поведінки виборців, представлені у науковій літературі: соціологічний, соціально-психологічний та раціонально-інструментальний. Сутність соціологічного підходу в тому, що політичний вибір особистості визначається її належністю до певних соціальних груп. Представники соціально-психологічної концепції вважають визначальним в рамках голосування чинник ідентифікації людини з

партіями, політичними лідерами, ідеями та цінностями, які ті проголошують і вособлюють. Таким чином, виборець голосує на ґрунті емоційної підтримки особистості кандидата чи політичної сили. Фундаментальне положення раціонально-інструментальної теорії полягає в тому, що особистість обирає ту політичну силу, що надасть їй, як вона сподівається, більше вигоди, аніж інші.

Головними підставами для типологізації електорату, які ми традиційно використовуємо, є соціально-демографічні критерії (регіон проживання, тип поселення, стать, вік, рівень освіти, рівень доходу тощо). Їх здебільшого використовують для фіксації результатів електоральних досліджень, однак вони мають досить обмежений прогностичний потенціал.

Соціально-психологічні критерії поділу усієї сукупності виборців на певні групи у дослідженнях електорату представлені менше, й, зазвичай, у конкретному дослідженні типологізація електорату відбувається на підставі кількох відносно незалежних диспозицій, без охоплення усієї можливої кількості змінних. В електоральних дослідженнях групи виборців виокремлюють за найрізноманітнішими критеріями. Серед найбільш уживаних можна назвати такі: ймовірність участі у виборах, рівень поінформованості про дату виборів, їх учасників, ступінь визначеності та стійкості електоральних симпатій, рівень усвідомленості електорального вибору, ступінь чутливості до впливів, рівень політичної залученості, зміст провідних мотивів виборця.

Пропонований нами підхід акцентує увагу на соціально-психологічних критеріях типологізації електоральних груп та визначенні на цій підставі соціально-психологічних профілів українських виборців під час президентської кампанії 2019 року. На нашу думку, цей підхід допоможе змістовно підійти до розуміння агентності електорату. Ми застосували комплекс методів: експертне опитування; метод семантичного диференціалу; метод сортування Мілера; контент-аналіз; статистичні методи.

Контент-аналіз інтерв'ю дав змогу виявити 72 унікальні характеристики українських виборців, за якими, на думку експертів, диференціюються українські виборці. Ми згрупували ці характеристики за царинами опису, до яких вони відносяться, та підраховували питому вагу кожної з цих царин. Критерій “патріотизму” чи “проукраїнської/проросійської орієнтації” виборців є першим за частотою згадування. Другим є “ставлення до змін” із полюсами “консерватизму” та “прогресивності”. Третім — “запит на зміни”.

Семантичний диференціал дав змогу отримати розгорнуті соціально-психологічні профілі прихильників певних кандидатів, а також груп абсентеїстів та протестного електорату. Окрім того, це дало можливість не лише описати електорати, а й порівняти їх. Було виявлено суттєву схожість людей, що представляють категорії абсентеїстів та протестного електорату.

Зафіксовано відчутну відмінність за багатьма закладеними критеріями електоратів учасників другого туру президентських виборів в Україні 2019 року. На думку експертів, виборці П. Порошенка схильні голосувати “головою”, критично ставляться до свого кандидата, тверезо оцінюють його переваги та недоліки, добре уявляють наслідки обрання його президентом; вибір кандидата визначається його минулими заслугами. Натомість виборці

В. Зеленського голосують радше “серцем”, переоцінюють свого кандидата та покладають на нього явно завищені сподівання; наслідки обрання його президентом не уявляють собі; вибір кандидата визначається власне тими надіями, які на нього покладають.

Поряд із тим семантичний диференціал дав змогу кластеризувати електоральні групи та отримати усереднені значення шкал семантичного диференціалу за виокремленими кластерами. Дані, отримані за результатами сортування Мілера, також дали змогу кластеризувати електорати 44 кандидатів у президенти. Очікувано ми отримали певну “братерську могилу” з електоратів кандидатів, що набрали дуже мало голосів на виборах. Повторна кластеризація електоратів 23 кандидатів (без урахування 21 кандидата без рейтингу) дала більш детальну картину і довела, що наповнення вирізнених груп є досить сталим. Отже, результати кластеризацій дають підстави запропонувати групування українських виборців:

- “Колишні регіонали” (виборці Ю. Бойка, О. Вілкула та Є. Мураєва; до них же тяжіють виборці С. Тарути).
- “Помірквані теоретики-утопісти” (прихильники Р. Безсмертного, О. Богомолець, Д. Добродомова, Ю. Карамзіна, О. Мороза та О. Шевченка).
- “Радикальні легковіри” (прихильники О. Ляшка та Ю. Тимошенко).
- “Антисистемні деструктори” (прихильники В. Зеленського).
- “Безрозсудні алогісти” (прихильники Г. Балашова, І. Богословської, С. Капліна та І. Киви).
- “Патернальні тоталітаристи” (прихильники А. Гриценка, І. Смешка, В. Наливайченка; до них тяжіє електорат А. Садового).
- “Націонал-патріотичні пасіонарії” (прихильники П. Порошенка та Р. Кошулинського).
- “Індиферентні уклоністи” (абсентеїсти, виборці, що зіпсували бюлетень, і ті, хто проголосував за очевидних аутсайдерів, керуючись протестними мотивами).

Результати такого роду досліджень допоможуть у формуванні портрета українського виборця з урахуванням здобутків як традиційних, так і новітніх підходів до групування електорального поля та розуміння електорального ядра підтримки конкретного кандидата. Адже саме політично активні громадяни вже неодноразово доводили, що є носіями динамічного, творчого начала у визначенні напрямків суспільних перетворень в державі.

## МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

### Архаїчні агенти соціальних змін

Суспільні зміни зазвичай відбуваються лише тоді, коли для них підготовано певне підґрунтя, коли суспільство (в цілому або якась помітна його

частина) до них готове. Ця готовність може мати різне джерело — матеріальне (спосіб виробництва, продуктивні сили, технічний рівень) чи духовне (ціннісні орієнтації, які визначають сприйняття себе та навколишнього світу), але без такої готовності зміни або не відбуватимуться, або матимуть обмежений характер. Відповідно суб’єктом соціальних змін стає той, хто найбільше відповідає умовам, що склалися, суспільному запиту. Скажімо, у США жодні дії, спрямовані на забезпечення расової рівності, не були успішними доти, доки переважна більшість населення не прийняла відповідну позицію.

За умов переходу до епохи модерну головними суб’єктами змін ставали ті, хто був носієм саме модерних систем відносин, які заперечували відносини середньовічні, феодальні (тобто буржуазія, пролетаріат, бюрократія, модерна держава, масові політичні рухи тощо). Останні десятиліття стали часом кризи проекту Модерну, відбувається процес формування якоїсь нової конфігурації домінуючих парадигм існування, причому ця конфігурація передбачає не лише подальший розвиток, прогрес суспільних відносин, а й певний регрес. Отже, класичні модерні соціальні суб’єкти можуть частково втрачати свою значущість, натомість може посилюватися значущість тих суб’єктів, для яких базовими є не модерні, а домодерні, архаїчні цінності. Такі актори зазвичай не заперечують цілковито досягнень Модерну, системи суспільних відносин, яку він продукує, але вважають, що ці відносини мають бути суттєво скоригованими. Це архаїчні соціальні агенти, у яких змістовне ідейне ядро корениться в далекому минулому, що й визначає їхнє прагнення до зміни суспільства саме через відновлення минулих зразків.

Зростання активності та можливостей архаїчних агентів пов’язане, насамперед, з таким проявом кризи Модерну, як архаїзація суспільства. У принципі прагнення до змін можуть набувати прогресистського вигляду, але намагання створити щось нове може обернутися рухом у напрямі регресії до старого, до того, що було раніше. Йдеться про орієнтацію на архаїзацію суспільних відносин (О. Ахієзер), тобто про повернення до старих цінностей та моделей поведінки, суспільних інститутів, які виправдали себе в минулому. Архаїчні цінності суперечать цінностям модерним і з погляду світогляду (фаталізм, колективізм, обмеження, ба й повне заперечення свободи особистості та цінності окремого індивіда, орієнтація на вищі сили та сакральні підвалини соціального та особистого життя, на минуле, стабільність тощо), і з погляду соціальних зв’язків (персоналізація відносин, переважання їхньої емоційної складової, орієнтація не на чіткий закон, а на такі собі розмиті “правду” та “справедливість”), і, зрештою, з погляду владних відносин (патерналізм, побудова відносин не на формальних, виписаних процедурах, а на особистих патрон-клієнтських відносинах, авторитаризм).

Привабливість архаїки визначається як більшою її простотою та зрозумілістю, так і нездатністю Модерну виправдати занадто великі сподівання, які на нього покладали ті, хто приймав його цінності. Відповідно орієнтації на архаїзацію будуть різнитися залежно від міри успішності мо-

дерних трансформацій та загального інтелектуального рівня в суспільстві. І ми бачимо, що архаїзація має доволі обмежені успіхи в розвинених, заможних суспільствах, але є достатньо поширеною в тих суспільствах, де модернізація не дала очікуваних матеріальних здобутків, але при цьому створювала загрозу для морального підґрунтя суспільства. Тож зростання популярності архаїчних цінностей та будованих на них систем відносин надає можливості для активізації тих соціальних суб’єктів та агентів, які черпають свою легітимність та ідеологію з архаїчних суспільств.

При цьому варто розрізняти архаїчних агентів соціальних змін та агентів архаїзації. Зокрема, другі самі не обов’язково є архаїчними. Адже є агенти, які об’єктивно сприяють архаїзації, але не ставлять перед собою такого завдання, і самі є цілком модерними. Наприклад, сучасні ЗМІ нерідко поширюють різноманітну інформацію, яка має антинауковий характер, формує спотворене уявлення про світ, відроджує старі забобони та міфи (різноманітні шоу з екстрасенсами тощо). Такого роду дії однозначно сприяють архаїзації масової свідомості й, відповідно, суспільства, проте навряд чи це є свідомим наміром та системною політикою, спрямованою саме на архаїзацію. ЗМІ лише намагаються чимось надзвичайним привернути увагу до своєї інформації та збільшити свій рейтинг.

Натомість архаїчними агентами є ті соціальні суб’єкти, для яких архаїка, архаїчні цінності є базисом. При цьому архаїчні агенти не обов’язково стають однозначними агентами архаїзації. Тобто вони схильні саме до такого впливу, але не обов’язково чітко та свідомо зорієнтовані на нього. До того ж потрібно зважати на те, що як модерне, так і архаїчне суспільство в сучасних умовах є не стільки реальністю, скільки аналітичною категорією, “ідеальним типом”, до якого реальні суспільства більшою чи меншою мірою наближаються. З одного боку, в модерних суспільствах завжди залишався та залишається більший чи менший пласт архаїки. З іншого боку, зважаючи на тривалу історію домінування та просування модерних цінностей, цілісність та стабільність архаїчних цінностей також постійно піддавалася випробуванням, тож ці цінності певним чином модифікувалися, втрачаючи свою “чистоту”. В результаті нинішні архаїчні суб’єкти переважно не є “чистими” агентами архаїзації, але роблять свій внесок до реформатування ціннісних комплексів в якусь нову комбінацію модерних та архаїчних.

З огляду на “центральність” в архаїчному комплексі цінностей сакрального, основними архаїчними агентами є різноманітні групи та організації, базовані на релігійній вірі. Після, здавалося б, необоротного витіснення до сфери особистих переконань та забобонів, світ ХХІ століття характеризується помітною тенденцією до ревіталізації суспільної значущості релігії, повернення останньої до публічної сфери. І повертаючись, релігія нерідко (хоча й не завжди) стає тією силою, що намагається просувати архаїчні, антимодерні цінності. Водночас архаїчні суб’єкти не лише спричиняють архаїзацію, а цілком здатні сприяти поширенню модерних цінностей. Наприклад, масове поширення п’ятидесятництва в Південній Кореї стало помітним чинником модернізації останньої. Водночас внаслідок специфіки

своїх ціннісно-нормативних підвалин релігія все ж таки більш схильна до сприяння архаїзації.

Також архаїчними агентами в сучасних умовах є ті націоналістичні рухи, які базуються на етнічному, а не політичному розумінні нації. Таким рухам притаманна ідеалізація свого етносу, сакралізація останнього та зосередження на традиції, більша чи менша міра ксенофобії, агресія, ідея вищості нації щодо індивіда, обмеження прав та свобод останнього (тобто хоча вони з’являлися за модерних часів, їхня орієнтація, попри те, є цілком архаїчною).

Наслідки діяльності архаїчних суб’єктів не обов’язково є негативними, адже сама архаїка не є синонімом негативу. Окремі модерні цінності (або той спосіб, в який вони долучаються до людської діяльності) можуть так само не відповідати стратегічній потребі виживання спільноти, як і архаїчні. До того ж, як зазначалося вище, архаїчні суб’єкти не обов’язково зосереджуються на архаїці, а й можуть сприяти розвитку. Проте в тих випадках, коли вони намагаються зорієнтувати суспільство на архаїчні системи відносин, це може нести чималу небезпеку. Адже з погляду ідей, які архаїчні агенти соціальних змін пропонують для суспільства, спільним для них є пропонування простих відповідей на складні запитання, що навряд чи може бути адекватним в сучасному складному світі.

## **НАТАЛІЯ БОЙКО,**

*кандидат соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

### **Проблема агентності інституціональних змін у контексті диджиталізації сучасної української держави**

В Україні активно розгортаються процеси цифрового наповнення усіх суспільних сфер. Розгортаються такі програми, як електронне урядування — електронний уряд, електронна демократія, які зрештою активно еволюціонують на цьому етапі вже в електронну державу, державу у смартфоні. Розроблена чинною владою програма втілюється у трьох літерах “ДіЯ”, що, за задумом розробників, відтворює сутність програми — взаємовідносини “Д” (держави) і “Я” (громадянина) в онлайн-форматі — й позначає два головні суб’єкти, на яких спрямована ця програма.

Відсторонення завдяки онлайн-формату чиновника (як надавача державних послуг) від безпосередньої взаємодії з громадянином (як отримувачем державних послуг) покликане демократизувати суспільні відносини, протидіяти корупції, спрощувати взаємини державних структур із громадянами, розширювати можливості контролю громади за діяльністю владних установ та посадовців. Загалом переведення взаємодії держави та громадян в онлайн-формат — загальносвітова тенденція сучасної демократизації. Проте розвиток цих процесів у різних країнах відбувається вкрай нерівно-



мірно, виявляючи свої тенденції та особливості перебігу в кожній окремій країні.

Наразі на офіційному, інституціональному рівні у нас немає розробки такої програми, як електронна Україна — *e-Україна*, яка має бути ширшою, ніж програма *e-держави*, і пропонувати в онлайн-форматі не тільки програми, що передбачають взаємодію держави та громадянина, а й реалізацію в онлайн-форматі діяльності та взаємодії інших соціальних агентів. Така програма має реалізуватися на державному рівні, що передбачає гарантії її дієспроможності. Особливістю диджиталізаційних процесів в Україні було те, що від початку держава не виступала їх замовником. Тобто ініціатива диджиталізаційних процесів йшла знизу та ззовні.

Активними та дієвими агентами диджиталізаційних процесів у країні були *IT-спеціалісти (IT-активісти)*, міжнародні структури та фонди, недержавні громадські організації, пересічні активні громадяни. Слід зазначити, що у процесі розвитку та відтворення суспільної діяльності та взаємодії в онлайн-форматі структура цієї агентності була дуже рухливою і продовжує залишатися такою і зараз. Переважання певного агента не передбачає того, що інші агенти зникають зовсім. Ідеться про превалювання активності того чи іншого агента, який детермінує певний етап.

На перших етапах головними агентами диджиталізаційних зрушень у країні виступали небайдужі та свідомі *IT-спеціалісти*, які запровадили певну етику онлайн-взаємодії й чітко стежили за її дотриманням. Диджиталізаційні зміни відбувалися з ініціативи *IT-бізнесу*, приватних структур та організацій. І на запити держави щодо можливої допомоги вони відповідали — “нічого не треба, просто не заважайте”. На рівні держави на той момент було відсутнє відчуття важливості та корисності онлайн-формату суспільної взаємодії.

Згодом ефективність соціальних онлайн-дій та взаємодій була неодноразово підтверджена у громадській активності. Це була самоорганізаційна активність громадян, які використовували онлайн-простір заради громадських акцій, громадських ініціатив, допомоги у громадському просторі. І така активність мала вагомі суспільні наслідки. Як приклад можна навести події 2013 року, коли наприкінці березня раптово випав сніг у Києві і стався суспільний колапс, до якого влада не була готова. Тож мешканці столиці залишились один на один з наслідками березневої хуртовини. І тоді саме онлайн-активісти допомогли розв’язати цю проблему. Представники влади відчували ефективність такої взаємодії. Онлайн-активістів стали запрошувати на державні заходи, розпочалися перші спроби поєднання зусиль онлайн-активістів та державних установ.

Згодом етап пересічної онлайн-активності, головним рушієм якого були пересічні громадські онлайн-активісти, трансформувався в наступний етап, який можна окреслити як міжнародний. Диджиталізаційні процеси в Україні стали предметом великої уваги міжнародної спільноти. Активно розвивалися міжнародні ініціативи, Україна як держава долучалася до міжнародних законів та міжнародних хартій. Але не завжди тому, що держава розуміла потребу чи мала таку потребу.

На цьому етапі міжнародні організації підтримували українських активістів. Точніше активісти мали підтримку з боку міжнародних організацій, реалізуючи міжнародні запити та ініціативи, здебільшого на місцевому рівні. Тобто вони допомагали державним структурам збудувати щось в онлайн-форматі — налагодити якусь взаємодію, запровадити електронні петиції на рівні певного міста, районного центру або ж цілого району. Це були одиничні ініціативи, реалізовані за міжнародної підтримки.

На цьому етапі можна виокремити три головні агенти. Це міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Залучення держави до диджиталізаційних процесів в якості одного з дієвих агентів реалізувалося в інституціоналізованій формі через створення державної установи — Державного агентства з питань електронного урядування України. При цьому держава не була основним гравцем на цьому полі. Агентство працювало у співпраці з іншими агентами, активно долучалося до процесів взаємодії з громадськістю, реагувало на громадські запити, запитувало у громадян, які вони воліли б відкрити бази даних, які їм першою чергою потрібні послуги. Водночас міжнародні організації, які спонсорують процеси диджиталізації у світі, сприяли тому, що активісти, які беруть участь у цих програмах, активно підштовхували державу до того, щоб вона відкривала власні бази даних.

Наразі ми спостерігаємо новий етап. Сьогодні держава позиціонує себе, як активного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію диджиталізаційних трансформацій у країні. У другій половині 2019 року було створено Міністерство цифрової трансформації України, Комітет цифрової трансформації України у Верховній Раді тощо. Все це свідчить про початок інституціонального етапу української диджиталізації.

Така ситуація сприятлива для успішної реалізації диджиталізаційних трансформацій у країні. Держава має всі важелі для забезпечення та контролю реалізації цих процесів. Головними недоліками попередніх етапів були точкова активність диджиталізаційних ініціатив, розпорошеність та децентралізованість, безсистемність перетворень, відірваність їх від реальних дієвих практик онлайн-активності. Централізація цих процесів на державному рівні надає процесові цілеспрямованості та ефективності. Проте існують і певні ризики. Централізація диджиталізаційних процесів, яка відбувається сьогодні, може спровокувати відчуження держави від активної громадськості, інших агентів цього непростого процесу. Якщо раніше вся ініціатива йшла знизу, то наразі вона перетворюється на наказ згори. Сьогодні держава як головний агент цих змін бере всю відповідальність на себе, спускає донизу ті рішення, які слід реалізовувати на місцевому рівні. Але процес диджиталізації потребує не лише наявності певної матеріально-технічної бази, професійних та технічних навичок і вмінь суб'єктів онлайн-взаємодії, а й активного та свідомого бажання здійснювати ці зміни. Тож успішність диджиталізаційних перетворень у сучасній українській державі залежить від готовності суспільства до таких перетворень та продуктивної взаємодії усіх агентів цих трансформацій, їхньої плідної співпраці.

## СЕРГІЙ СОЛОДЬКО,

*кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

### Журналісти як агенти змін: “pro” і “contra”

Ознайомлення зі стислим викладом історії України останніх десятиліть дасть нам уявлення про вагому роль журналістів у суспільних змінах нашого суспільства. Наведу кілька найбільш показових прикладів. 1970-ті роки — КДБ арештовує молодого журналіста В'ячеслава Чорновола. Його підпільний журнал “Український вісник” став головним інформаційним рупором дисидентського руху. Журналіст Чорновіл з часом стає одним із головних рушіїв здобуття незалежності України та впливовим політиком 1990-х.

Інша визначна фігура — Георгій Гонгадзе, один із засновників онлайн-вої журналістики. Його вбивство спричинило утворення першого наметового містечка на Майдані незалежності України, перші масові зіткнення з поліцією та багато в чому стало консолідаційним чинником для об'єднання української опозиції перед Помаранчевою революцією 2004 року.

Впливові фігури 2000-х та 2010-х — Мустафа Наєм та Сергій Лещенко. Пост Наєма восени 2013-го став першим кроком Євромайдану. Прізвище Лещенка сьогодні вчать вимовляти американські політики, коли сперечаються про його вплив на американські вибори 2016 року на слуханнях щодо можливого імпичменту Дональда Трампа.

Попри наявність таких вагомих історичних доказів того, що журналісти справді є агентами змін, проблема осмислення цього явища існує і безперечно заслуговує на увагу.

Агентність ЗМІ сьогодні проблематизується як у медіа-теорії, так і самими журналістами у своїй практиці. Це є одним з головних аспектів дискусії довкола переосмислення зміни суспільної ролі та природи ЗМІ, що відбувається внаслідок зміни низки аспектів сучасного медіа-ландшафту.

Ці зміни пов'язують з технологічними інноваціями (зокрема появою інтернету та портативних комунікаційних приладів) та зміною культурного контексту, тобто переходом в ситуацію цифрових медіа-комунікацій, так званих нових медіа.

Спочатку проаналізуємо ці зміни загалом, а потім розглянемо їх в контексті української медіа-реальності та в аспекті журналістської агентності. Для осмислення ситуації “нових медіа” ми створимо дискурсивний фон — згадаємо ситуацію до них, тобто медіа-реальність другої половини ХХ століття з її аналоговим телебаченням, радіо та друкованою пресою.

Як виглядає “ідеальний тип” журналістики в контексті традиційних медіа?

Медіа тут — це громіздкі індустрії зі складною інфраструктурою, що потребують великих ресурсів для виробництва та поширення контенту. Це звужує кількість учасників на цьому полі та створює свого роду інституціональну монополію на інтерпретацію суспільних подій. Своєю чергою,

складні організаційні та технологічні аспекти виробництва контенту, сама його матеріальна форма передбачають чітке розрізнення між медіа-форматами та медіа-жанрами. Аудиторія відділена від процесу виробництва, вона залишається по той бік телеекрана чи газетних шпальт і постає як пасивний споживач інформації.

У такому контексті і сформувалася своєрідна професійна ідеологія журналіста доби традиційних медіа. Дослідник Марк Деузе визначає головні цінності та норми цієї професійної ідеології, ті ознаки, які окреслюють сенс, який вкладають журналісти у свою роботу; ознаки, що відрізняють справжню журналістику від несправжньої.

Дотримування цих норм і створює підґрунтя для легітимації цієї професії як необхідної суспільної ролі. Це, своєю чергою, окреслює потенцію журналістів як агентів суспільних змін. Щоб бути легітимним агентом змін, журналістові слід довести, що він є справжнім журналістом.

Серед головних характеристик роботи справжнього журналіста Марк Деузе наголошує об’єктивність (оперувати фактами; надавати слово всім сторонам), автономність (коли на журналіста не впливають зовнішні чинники) та нейтральність (незаангажованість, намагання бути відстороненим спостерігачем).

Таке осмислення журналістської професії як раціональної практики, що оперує фактами та встановлює істину, певним чином уподібнює її науці. Суспільна роль журналіста тут функційно декларується як *watchdog journalism*; журналісти спостерігають за суспільними процесами, збирають та поширюють про них інформацію.

Отже, на тлі такого образу традиційних медіа перейдемо до нашої сучасної ситуації — епохи нових цифрових медіа. Нові технологічні та пов’язані з ними соціокультурні контексти впливають на зміни на етапі виробництва, поширення та споживання медіа-контенту. Цифрові технології дають змогу виробляти медіа-продукт без громіздкої організаційної та матеріальної інфраструктури, без вагомих ресурсів. Це створює ситуацію доступності медіа-виробництва, виникнення так званої громадянської журналістики, багатоголосся медійних каналів та конкуренції інтерпретацій суспільних процесів.

Журналістика гібридизується, стає мультимедійною, багатоформатною та інтерактивною. Стираються межі між виробництвом, поширенням і споживанням інформації. Сам процес виробництва контенту частково стає публічним, на відміну від традиційних медіа, де він ховався за лаштунки. Робота журналістів фіксується на записувальні прилади свідками подій і таким чином стає складовою контенту. Кордон між публічним і приватним у практиці самого журналіста стирається через його активність у соціальних медіа. Стає помітним вплив різноманітних виробничих чинників та соціокультурних характеристик журналіста на кінцевий медіа-контент, який буде транслюватися в мережі. Аудиторія вже не просто споживає інформацію, а активно її шукає, відсортовує, перевіряє, порівнює, критикує, поширює та інтерпретує.

Сучасні медіа-теоретики говорять про ревізію основних характеристик професійної журналістської ідеології через зміну технологічних та культурних складових звичного медіа-ландшафту.

Поряд з технологічними змінами, унікальності ситуації в українських медіа додає наявність інших факторів, що підігривають дискусії щодо природи медіа. Першою чергою, це ситуація війни, яка привносить у порядок денний медіа чинник національної безпеки та вітальності, що загострює аспект відповідальності роботи журналістів, тобто їхньої агентності.

Інша особливість — це відсутність ринку медіа, що спричинює економічний та політичний тиск на роботу ЗМІ. В такій ситуації агентність ЗМІ стає актуальною дискусійною проблемою як для самих медіа, так і для інших зацікавлених акторів. Зокрема, сьогодні нова влада активно просуває ідею регулювання стандартів роботи ЗМІ.

## ОЛЬГА СУССЬКА,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри зв'язків з громадськістю ФСНСТ Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Київ*

### Агентність ЗМІ:

#### про взаємодію журналістики з різними соціальними полями

Зміни макроінформаційного середовища в сучасному світі породжують не тільки масштабні обсяги контенту. Обговорення ролі журналістики та журналістів — як “агентів змін” — у висвітленні позитивних та негативних реалій життя дедалі більше фокусується на агентності ЗМІ. Саме на тлі поглиблення кризи або відчутності “ризиків системи” посилюється пошук “відповідальних” за трансформації (дедалі наполегливіший, якщо зміни йдуть “не в тому напрямку”) <sup>1</sup>.

У бурхливому океані інформації соціологи спостерігають обтяження гібридністю впливів і формальне виконання “завдань системи”, причому не тільки з боку представників інституціоналізованого “сукупного комунікатора”, а й із боку “вільних журналістів”. На жаль, далеко не всі журналісти сьогодні усвідомлюють себе як “агентів змін” і не звикли за всіма інструментами та методами впливу на аудиторії помічати участь людини — суб'єкта комунікації <sup>2</sup>.

Наведені вище міркування поділяють і представниками професійної спільноти журналістів. Влітку 2017 року з ініціативи Національної спілки журналістів України було проведено експертне онлайн-опитування (на базі цифрової платформи “Anketa.in.ua”) серед професійних журналістів — чле-

---

<sup>1</sup> Бехманн, Г. (2012). Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний (с. 94). Москва: Логос.

<sup>2</sup> Сусська, О.О. (2019). Управління інформаційними потоками як властивість політичного менеджменту: перехід від імперативу — до взаємодії. *European Political and Law Discourse*, 6 (1), 108–116.

нів НСЖУ. Загалом опитування охоплювало низку аспектів ставлення журналістів до своєї професії, існування вільної журналістики та свободи слова, захисту журналістів, ставлення до можливостей НСЖУ. Проблемна ситуація дослідження з точки зору теорії поля Бурдьє полягала в тому, що боротьба ключових агентів різних соціальних полів спричинює певне напруження в суспільстві й практично порушує очікування щодо реальної спроможності виконання журналістською спільнотою позитивної ролі “агентів змін”. Гіпотетично саме такий “агент”, з одного боку, є представником системи, а з іншого — продукує дієвість тези про “свободу слова” у своїй діяльності. Саме останнє й викликає спротив системи, що заважає журналістам відчувати повноту “свободи слова”, у чому полягає парадокс ситуації та її проблемність.

Сучасні комп’ютерні технології дають змогу використовувати широкий спектр невідконтрольних владі джерел інформації, якими вже користуються і нові медіа, і журналісти-розслідувачі, і незалежна й самодостатня партиципційна журналістика. Утім, провладні медіа та інституціоналізовані медійні “гравці” все ще намагаються здійснювати тиск (а іноді й пряму агресію) щодо тих журналістів та медіа, які прагнуть бути справді незалежними й об’єктивними.

Ставлення до журналістської спільноти в суспільстві є неоднорідним. Колишній “авторитет ЗМІ” поступово відходить в історію<sup>1</sup>. Натомість з’являється більш недовірливе ставлення, зумовлене, насамперед поширенням інформації про власників медіаресурсів, до яких суспільство ставиться неоднозначно. Трансформувалось і поняття “ефективності” роботи ЗМІ. При цьому персоніфікація інформаційного обміну в умовах глобальних комунікацій як наукова, журналістська та комунікативна проблема зберігає свою актуальність.

Упродовж років у постійно трансформовуваному українському суспільстві склався досить сталий імідж, за яким саме журналісти є тими “агентами змін”, що впливають на динаміку реформування суспільства. Завдяки цьому уявленню журналістів вважають учасниками і невіддільною складовою соціальних процесів, а іноді переносять на них і своє уявлення про відповідальність за те, що відбувається у країні. Водночас, на думку самих журналістів, це призводить до наростання агресії щодо представників ЗМІ. Так, більш як половина опитаних журналістів (56,6% за сумою позицій “радше збільшився” та “значно збільшився”) зазначили, що за останні 3 роки ступінь проявів агресії щодо журналістів при виконанні їхніх професійних обов’язків підвищився<sup>2</sup>. Причому найбільшу тривогу щодо агресивного ставлення до журналістів виявили групи 26–35 років і 36–45 років, тобто саме ті, хто найчастіше стикається з реальними небезпеками, працює в “гарячих” точках та бере участь в оперативних виїздах на надзвичайні події та ситуації. З моменту початку збройного конфлікту на

---

<sup>1</sup> *The quality and independence of British journalism. Tracking the Changes over 20 years /* Cardiff University. Retrieved from: [www.populationmedia.org](http://www.populationmedia.org).

<sup>2</sup> Жертви безкарності (2019). В: *Альманах НСЖУ. Спецвипуск*. Київ.



Сході, підвищується загальний фон турбулентності, що поширюється також і на мирні території.

Дані дослідження добре ілюструють боротьбу агентів різних соціальних полів, про яку говорив Бурдьє, і водночас підтверджують вагомість агентів поля журналістики. Серед тих, хто, на думку журналістів, найчастіше порушує законодавство щодо прав і можливостей журналістів здійснювати їхню професійну діяльність, агенти, що є ключовими: в полі бюрократії — чиновники держустанов (33%), в полі політики — представники політичних партій (21,4%), в полі економіки — представники великого бізнесу (15,4%), в юридичному полі — співробітники органів МВС, патрульної поліції тощо (10,3%).

Водночас впливовість агентів соціального поля журналістики з точки зору самих журналістів зростає. Непрямим свідченням цього є те, що попри складні умови роботи кількість журналістів, що вважають свій вибір професії правильним, збільшилася. Зіставлення даних досліджень 2005 та 2017 рр. про ставлення до вибору професії журналіста показує, що відсоток журналістів, які вважають свій вибір професії правильним, виріс з 77,4% до 87,5%.

## **ІРИНА ЧУДОВСЬКА,**

*доктор соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ*

### **Зміни в освітніх практиках: імітація, ілюзія чи реальність**

Реформування освіти в Україні останніми роками стало перманентним процесом. Відповідно виникає закономірне питання: чому змінилося кілька урядів, але реформи не принесли результатів? Чи все ж таки принесли, але ці зміни залишилися непоміченими? Зрештою, чи справді ми мали спроби реформування чи, може, потрапили під вплив ілюзій, створюваних певними імітаційними діями владних структур?

Імітація освітніх практик являє собою серйозну проблему для українського суспільства й, особливо, для освітніх процесів, оскільки вони працюють на майбутнє. Ми постійно когось наздоганяємо і наслідуємо без спроби осмислення власного освітнього досвіду, традицій та ресурсів. Якщо взяти хоча б останні реформи — проект “Нова українська школа” (НУШ). Звичайно, фінська система, взята за зразок, є ефективною, але вона формувалася не в чистому ізольованому середовищі, а в певній культурі, яка, власне кажучи, і становить базові умови для здійснення реформування чи впровадження будь-яких інновацій. Взяти хоча б показники довіри, які мають місце у фінському суспільстві, — там наявний високий рівень довіри до всіх гілок влади, про що свідчать результати досліджень. Він є найвищим серед всіх європейських країн. Довіра — це фільтр сприйняття реальності й тих

ініціатив, які пропонує уряд. Уже на старті ми не маємо однакових можливостей: їх спочатку потрібно створити, в іншому разі ми радше імітуємо і “щось” у процесі таких практик отримуємо.

Безперечно, певні макрочинники: економічні, політичні, соціальні усім відомі. Фінансування освітніх практик маємо, але воно непрозоре, та й періодично обіцяні речі не здійснюються. Чи формує це довіру — звичайно, ні. У політичному плані взято курс на реформи, але хоча б якийсь попередній чи наступний уряд підвів підсумки реформування? Ні. Маємо підтримку освіти у вигляді гасел... Та й на рівні об’єкта реформ маємо непросту ситуацію щодо імітування навчального процесу. Імітація стала невіддільним елементом освітніх практик, вона присутня і на рівні об’єкта, який наслідую неадекватні патерни поведінки, і на рівні владних виконавців.

На всіх рівнях освіти — від дошкільної до вищої — практично відсутній вибір: дитячий садочок — домінуюча модель “добре що взяли дитину”, оскільки маємо критичний брак місць у садочках; шкільна освіта — “навчання за місцем проживання” без урахування здібностей дитини, хіба що батьки як суб’єкти цього процесу можуть щось змінити; навчання у ВНЗ — доступність за критерієм набутих знань через введення системи ЗНО дещо змінила ситуацію, але кількість вишів не відповідає попиту — для всіх, хто навчається, наявна відсутність достатніх прав вибору в навчальному процесі. Вибір у навчанні: спочатку батьки, а далі навчальна установа вирішують за дітей, що вивчати і хто буде викладати (як у випадку ВНЗ). Ті, хто мав би стати агентами змін в освітніх процесах, зацікавлені у збереженні контингенту учнів і забезпеченні себе зайнятістю, а не в результатах навчання. Як приклад слід зазначити таку поширену освітню практику, як репетиторство серед учителів. Менше знань і більше годин на того самого учня для здійснення додаткових занять за додаткову оплату.

Звичайно, і учні, і вчителі як агенти змін досить мало мотивовані. Вже стає тенденцією в нашій країні, коли на педагогічні спеціальності йдуть ті, хто не вступив на інше місце. Дані кількох вступних кампаній показують, що на педагогічні спеціальності йде молодь з найнижчими балами ЗНО, та й частка тих, хто завершує навчання і повертається працювати у школу, досить низька; таким же низьким є рівень перепідготовки, підвищення кваліфікації, заробітної плати, престижу. Все це породжує величезне коло проблем. Вчителі створюють ілюзію, що навчають, а учні відповідно — що навчаються. Це припущення, звичайно, яке потребує більш ретельного дослідження з досить простим дослідницьким завданням: зрозуміти включеність як педагога, так і учня в навчальний процес і з’ясувати, як це пов’язане з отриманими результатами. Традиційне “списування” в однокласників / однокласниць як освітня практика розширило свої межі завдяки інтернет-можливостям. Як то кажуть, “щоби здати не обов’язково знати”. До цього ще більше стимулює збільшення саме письмових різновидів завдань та різних форм тестування.

Як наслідок, за даними GFK-2017, лише 44% молодих українців задоволені якістю освіти в Україні загалом, і тільки третина вважають, що українська освіта відповідає потребам сучасного ринку праці. Для порівняння

можна послатися на опитування Eurobarometer 2014 року, яке показало, що 73% молоді ЄС погоджуються, що їхня освіта дала їм необхідні навички для пошуку роботи відповідно до отриманої кваліфікації<sup>1</sup>.

Якщо казати про кількісні показники, то цілком очевидними є деякі позитивні моменти. Ми маємо досить розгалужену систему вишів, але при цьому молодь, замовники не задоволені щодо якості здобутої освіти. Є й широкий доступ до вищої освіти, й досить велика частка населення з вищою освітою, але значна частка цих людей поповнюють армію безробітних.

Маємо певні проблеми, які знаходяться на поверхні, а з іншого боку, маємо й приховані проблеми. Тож можна констатувати: курс на реформи періодично озвучується, але реальний стан їх впровадження залишається поза полем зору, оскільки аналіз і вимірювання потребують відповідно зорганізованих досліджень, які, на жаль, не були фундаментом реформ у точці старту. Наприклад, на сферу освіти у 2016 році держава витратила майже 6% від ВВП; це доволі велика частина державних видатків, більше витрачають лише на соціальну сферу, але бюджетні програми на сьогодні не мають ані сформульованих цілей, пов’язаних зі станом розвитку людського капіталу, ані моніторингу показників їх досягнення, ані відкритості в механізмах використання цих коштів. За встановленими індикаторами неможливо з’ясувати, ефективна держпрограма чи ні, зрозуміти, на що саме витрачено кошти платників податків і скільки потрібно їх витратити — більше чи менше. Розподіл і використання коштів бюджету, призначених на освіту, поки що залишаються непрозорими. Політичні агенти не вдаються до того, щоб відкрито показати обіг коштів в освітній сфері, а значущість людського чинника для впровадження будь-яких реформ ніхто не скасовував.

Не менш складним є питання кадрового забезпечення освітніх практик. Приватна освіта порівняно з державною за період незалежності так і залишилася на узбіччі (1% приватних шкіл від загальної кількості), а саме ці заклади є, як правило, експериментальними майданчиками для впровадження інновацій.

На мікрорівні, на рівні агентів все виглядає ще більш песимістично. Ілюзія освіченості та імітація процесу стають ключовою тенденцією. Освітні реформи — це не тільки фінансові ресурси, а й людські. Звернемося, наприклад, до агентів освітніх практик, якими є батьки. Як багато існує освітніх закладів, де “навчають одній з найважливіших компетенцій” — бути батьками, де (крім мережі та окремих курсів) людина могла б поповнити свої знання чи потренуватися у вміннях, які їй необхідні при виконанні батьківської чи материнської ролі? Роботодавець, якщо зацікавлений у працівникові, створює умови для його розвитку. Чи зацікавлена держава в освічених батьках? Питання відкрите, а батьки як активні агенти освітнього процесу практично повністю випадають з усіх освітніх реформ — вони апріорі є “освіченими назавжди”.

---

<sup>1</sup> Офіційний сайт МОН. Реформа України “Нова Українська школа” (див.: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>)

Отже, загальна картина щодо змін в освітніх практиках залишає неоднозначне враження. Вже впродовж кількох десятиліть в Україні здійснюється реформування освіти, але до міжнародних досліджень у цій сфері ми тільки починаємо поступово долучатися, тому не задаємо інноваційні тренди в освіті, а наздоганяємо інших, не створивши власної стратегії та алгоритмів її реалізації та інструментарію для дослідження, без урахування досвіду та традицій, які мали місце в українському суспільстві. Це, своєю чергою, означає, що не створюються новітні освітні форми, які є суттю “ре-формування”.

## СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ*

### Агенти змін у полі освіти

*Сучасні автори, такі як М. Рідлі, Т. Вагнер, Т. Дінтерсміт, А. Шляйхер, виходячи з різних (якщо не протилежних) ідеологічних позицій, загалом говорять про те, що:*

- освіта — це досить консервативна сфера, яка не поспішає за змінами, що відбуваються в інших царинах сучасних суспільств;
- поле освіти потребує інновацій;
- цим інноваціям потрібно як мінімум не заважати<sup>1</sup>.

Тема агентності щодо змін в українській освіті впродовж останніх років доволі різнопланова. Окремого розгляду потребує дошкільна, шкільна, середня спеціальна, вища освіта, освіта дорослих тощо. До того ж відстежувати зміни в освітній галузі ізольовано від змін в інших суспільних сферах досить складно. Зазначимо лише деякі з останніх змін в полі освіти та спробуємо визначити агентів цих змін.

**Розвиток приватної середньої освіти.** За даними Держкомстату, закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), ґрунтованих на державній та комунальній власності, в Україні на 2014/15 навчальний рік було 17437, на 2018/19 — 15293 (зменшення на 12,3%). Разом із тим за цей період число приватних закладів зросло зі 167 до 228 (на 36,5%). І хоча приватні ЗЗСО поки становлять малу частку від усіх закладів (1,5%, з яких 28,9% — у Києві), позитивна динаміка, безперечно, є. Кількість учнів державних ЗЗСО зросла на 7,2%, приватних — на 83,8% (частка учнів приватних закладів від усіх учнів у 2018/19 дорівнювала 0,8%). Кількість учителів державних ЗЗСО зменшилася на 3,0%, приватних — зросла на 35,2% (частка вчителів приватних ЗЗСО на 2018/19 становила 1,1%). Агентами змін тут є ентузіасти, які

---

<sup>1</sup> Див.: Вагнер, Т., Дінтерсміт, Т. (2017). *Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя*. Київ: Наш формат; Рідлі, М. (2019). *Еволюція всього*. Київ: Видавнича група КМ-БУКС; Шлейхер, А. (2018). *Найкращий клас у світі: як створити освітню систему 21-го століття*. Львів: Літопис.

взяли на себе завдання відкриття приватних шкіл, що є доволі ризикованим бізнес-проектом.

**Педагогічна освіта та подальша зайнятість педагогів.** У 2018 році до закладів вищої освіти (ЗВО) було прийнято 310 326 осіб, з них за напрямком “освіта, педагогіка” — 34 318 (11%). Ця частка є майже найбільшою з усіх напрямків підготовки спеціалістів. Чи йдуть потім ці люди працювати за спеціальністю, у сферу освіти? Далеко не всі. Так, кількість педагогічних працівників віком до 30 років серед усіх учителів ЗЗСО дорівнювала 8,8% на 2018/19, при цьому їхнє число зменшилося на 9,3% порівняно з попереднім навчальним роком. Отже, можна припустити, що обраний напрямок навчання для молоді — лише найпростіший спосіб отримати диплом про вищу освіту, а не покликання чи план щодо подальшої роботи. Із таким дипломом молоду людину швидше візьмуть на роботу у приватний сектор дошкільної або позашкільної освіти (різного роду курси для раннього розвитку дітей), крім того, можна займатися на засадах фрилансінгу репетиторством або доглядом за дитиною (няня-гувернантка, що допомагає з уроками молодшим школярам). Важко сказати, чи можна назвати агентами змін безпосередньо юних власників дипломів педагога, які пішли працювати у розвивальний центр для дітей дошкільного віку замість звичайної школи, але, безумовно, якщо є запит на позашкільну освіту, то буде й пропозиція, а відтак, розширення сектору приватної освіти може стати трендом.

**Онлайн-освіта.** Тут, звичайно, головний кейс — це проект “Прометеус” (Prometheus), який з осені 2014 року надає доступ до безкоштовних онлайн-курсів. Безперечно, в Україні є верства людей, які користуються англомовними онлайн-курсами (типу Coursera), але україномовні курси дали змогу багатьом удосконалити свої знання з різноманітних предметів без мовного бар’єру. В переліку пропозицій Prometheus — не тільки курси від українських учених та практиків, а й адаптація всесвітньовідомих курсів від провідних викладачів та університетів світу. Також проект надає доступ до онлайн-курсів з підготовки до ЗНО. Агентами змін тут виступили молоді люди, представники громадянського сектору, які амбіційно проголосили: “Наша мета — революція в освіті в Україні”.

**“Нова українська школа”** — широко відомий проект реформи шкільної освіти, який було запущено в тестовому режимі у 2018/19 навчальному році, а з осені 2019-го всі перші класи перейшли на новий стандарт. Декларована мета НУШ — виховати особистість, патріота та інноватора. Поки що важко оцінити результати пілотного проекту, проте реформа вже має як своїх прихильників, так і незадоволених. Згідно з результатами Моніторингу-2019, вважають, що реформа сприяла позитивним змінам, 23% опитаних, а негативними її наслідки назвали 26%. Агентами змін тут виступає команда МОН, яка розпочала впровадження реформи.

**Школа як безпечне середовище.** Важливими є зміни, які стосуються не тільки змісту освітніх програм, а й безпеки шкільного середовища для дитини. Так, нещодавно ухвалено Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)”. Протидія

булінгу є однією зі складових реформи НУШ, і на сьогодні ця тема вийшла з тіні замовчування та стала широко обговорюваною. Звичайно, від ухвалення закону до реальної протидії — чимала дистанція, але принаймні цей темний бік шкільного життя стане більш дослідженим, а відтак згодом — і менш загрозливим для дітей.

## **ВІКТОРІЯ ГУМЕНЮК,**

*аспірант кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Київ*

### **Теорія морфогенезу агентності Маргарет Арчер: від соціологічної теорії до сфери шкільної освіти**

За умов сучасного світу перед шкільною освітою постає виклик перетворення на інструмент гармонійного розвитку та соціалізації особистості, щоб після завершення освіти учні були готовими робити свідомий життєвий вибір, самореалізовуватися та вчитися впродовж життя. Загальна тенденція змін на міжнародному та національному рівні засвідчує необхідність розширення навчального досвіду, виведення його за межі процесу набуття відокремлених від соціального контексту академічних знань, а також обов’язкового врахування особистісних характеристик учнів у процесі навчання.

У звітах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) впродовж останніх років означився підвищений інтерес до поняття учнівської агентності, особливо у світлі трансформації шкіл у бік інноваційних навчальних систем. До прикладу, автори проекту “Майбутнє освіти та вмінь. Освіта 2030” наголошують два важливі моменти. По-перше, освіта стає інструментом, за допомоги якого кожен учень може обирати свій власний шлях до “благополуччя індивідуального та суспільного”. По-друге, аби бути готовим до життя в мінливому майбутньому, потрібна агентність, що надає необхідний досвід учнів “упродовж процесу навчання і впродовж життя”, оскільки саме “агентність передбачає здатність формулювати мету та визначати дії задля її досягнення”<sup>1</sup>.

У глобальному довідковому концептуальному документі щодо зміни навчальних планів “Майбутні компетентності та майбутнє навчального плану”<sup>2</sup> Міжнародного бюро освіти ЮНЕСКО автори згадують агентність з префіксом “self”, з наголосом на особистісному вимірі, як одну з необхідних компетенцій XXI століття. Самоагентністю автори документа називають “здатність зрозуміти вимоги середовища, в якому перебуваєш, можливість

---

<sup>1</sup> OECD (2018). *The Future of Education and Skills. Education 2030*. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20\(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf).

<sup>2</sup> Marope, M., Griffin, P., Gallagher, C. (s.a.). *Future Competences and the Future of Curriculum. A Global Reference for Curricula Transformation*. Retrieved from: [http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/future\\_competences\\_and\\_the\\_future\\_of\\_curriculum.pdf](http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/future_competences_and_the_future_of_curriculum.pdf)



використати усі наявні ресурси (знання, навички, технології тощо), аби вживати заходів, що є для агента найбільш вигідними й такими, що реалізують його/її потенціал найкращим чином”.

Реформа шкільної освіти в Україні має системний характер, передбачає зміну філософії та методологічних підвалин. Концепція “Нової української школи” передбачає перехід від репродуктивного до інноваційного типу освіти, який ґрунтується на засадах єдності особистісно зорієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів. Особистісно зорієнтований підхід забезпечує задоволення освітніх потреб учнів відповідно до їхніх пізнавальних інтересів та з урахуванням індивідуальних особливостей інтелектуального, фізичного та емоційного розвитку. Діяльнісний підхід скеровує організацію освітнього процесу в напрямку формування практичного досвіду, а не суто отримання знань. Компетентнісний підхід передбачає інтегрований результат освіти, вироблення здатності діяти, застосовувати набутий досвід на практиці.

Інноваційний тип навчання, який докорінно відрізняється від традиційного, ставить перед учнями такі завдання: бути ініціативними та займати активну позицію, брати участь у багатосторонній комунікації суб’єктів навчальної діяльності, творчо підходити до розв’язання завдань, здобувати досвід, формувати власні компетенції тощо. Відтак компетентнісний підхід трансформує парадигму знань, яка домінувала впродовж багатьох років, у нову парадигму, зорієнтовану на результат. Понад те, цей підхід спирається на особистісно зорієнтований та діяльнісний підходи. Серед вагомих переваг компетентнісного підходу вирізняють, зокрема, можливість задіяти в навчальних результатах суб’єктність учня, його досвід та зробити ці елементи якості освіти об’єктом державного контролю.

Саме застосування компетентнісного підходу формує запит на методологічний та/або аналітичний конструкт, який би виходив за межі звичної для знанневої парадигми схеми взаємодії учня та вчителя на рівні “навчання — викладання” і вможлилював динамічну взаємодію особистісного та соціального вимірів у процесі шкільного навчання.

Підґрунтям для такого конструкту може стати бачення процесу набуття соціальної ідентичності<sup>1</sup> через потрійний морфогенез агентності, сформульований Маргарет Арчер, а саме:

- диференціацію — перехід від “себе самого” (self) до первинної агентності;
- соціалізацію — перехід від первинної до корпоративної агентності;
- персоніфікацію — перехід від корпоративної агентності до набуття статусу соціального актора, взяття на себе певних зобов’язань.

Важливо зазначити, що поява соціальної ідентичності відбувається на підставі персональної ідентичності, ба більше, саме персональна ідентичність є первинною. Вона зароджується у процесі практики (практичної діяльності) людини у трьох порядках реальності: природному, практичному

---

<sup>1</sup> Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency* (pp. 261–295). Cambridge University Press.

та дискурсивному; не є фіксованою, проте започатковує внутрішній діалог щодо власної самоідентифікації; перебуває у нескінченному діалектичному відношенні із соціальною ідентичністю. Роль емоцій як “коментаторів того, що є важливим”, є ключовою, а рефлексійність становить ядро для появи обох ідентичностей — слугує медіатором ролі об’єктивних структурних та культурних впливів у формуванні соціальної дії. По суті, усвідомлення та взяття на себе певних соціальних зобов’язань на рівні соціального актора відбувається в результаті синтезу персональної та соціальної ідентичності, які “є емерджентними та відмінними, хоча вони й роблять внесок в емерджентність та відмінність одна одної”<sup>1</sup>.

Отже, контекст змін шкільної освіти робить аналітичний та методологічний інструментарій морфогенезу агентності Маргарет Арчер актуальним та, вочевидь, корисним, оскільки: а) дає змогу інтегрувати в навчальному процесі індивідуальний (персональний) та соціальний виміри; б) підкреслює центральність людини; в) спирається на емоції як надважливі елементи для розуміння людини, що навчається; г) робить рефлексію обов’язковим досвідом у процесі навчання.

---

<sup>1</sup> Ibidem (p. 288).